

Teun

Enthousiast en vol levenslust stapt hij met zijn Kung Fu Pandarugzakje op Huis Bergh af:

Teun, de jongste *coverstar* die *Het Buiten* ooit had. Toen eindredacteur Merel Haverman me de foto liet zien, raakte ik meteen verliefd op het plaatje. Toch overviel me ook een gevoel van weemoed. Misschien was dat wel omdat het beeld me deed denken aan mijn eigen zonen, die jaren geleden zondags regelmatig met hun rugzakje (toen nog met Pokémonsticker) samen met mij de provincie introkken om kastelen te bekijken. Inmiddels zijn ze daar even klaar mee.

De ouders van Teun hoeven zich voorlopig geen zorgen te maken. Hun zoon zal de eerste jaren nog wel meegaan. 'Teun hoopt op een ontmoeting met ridders en koningen', schreef zijn moeder ons. Mocht Teun standvastig blijven in zijn liefde voor kastelen, dan zal hij ontdekken dat hun geschiedenis ingewikkelder in elkaar steekt dan hij als kind dacht en dat Huis Bergh vroeger niet alleen werd bevolkt door ridders en koningen – laten we de graven van den Bergh gemakshalve maar zo noemen. Er woonden door de eeuwen heen ook rentmeesters, dienstmeiden, koks, huisleraren, jagermeesters en een uit Twente afkomstige fabrikant en mecenas die het kasteel van de ondergang redde.

Maar hoe zit het met de blik van ons, zogenaamde 'deskundigen'? Voor volwassenen is het verleden nog veel ongrijpbaarder dan voor een kind. Dat is ook niet zo raar, want de kasteelcultuur van de afgelopen duizend jaar was allesbehalve onveranderlijk. Binnen enkele generaties konden bepaalde fenomenen een heel andere betekenis krijgen. Een mooi staaltje daarvan geeft Jan Holwerda in zijn bijdrage over hermitages of kluizenaarshutten, die vanaf 1770 in parken bij kastelen en buitenplaatsen verschenen. Aanvankelijk waren die vooral bedoeld om bezoekers te herinneren aan hun sterfelijkheid, maar later raakte deze betekenislaag steeds meer op de achtergrond en uiteindelijk ging het alleen nog om amusement.

Maar een nog groter probleem zijn wij zelf. We hebben de neiging het verleden zo star tegemoet te treden, dat we sommige zaken als vanzelfsprekend beschouwen die dat helemaal niet zijn. Neem het opgezette zwijntje

in de bibliotheek van Rosendael, die een foto in de column van Wim Meulenkamp siert. Voor mij een bekend beeld, hoogstens een beetje grappig. De eerste reactie van een vriendin: 'wat bizar'. Bij nader inzien is dat misschien ook wel zo.

De Afrikaanse bedienden op zeventiende- en achttiende-eeuwse kastelen en buitenplaatsen zagen deskundigen tot voor kort helemaal over het hoofd, terwijl ze toch op tientallen portretten uit de zeventiende en achttiende eeuw te zien waren. In dit nummer brengen we ze voor het voetlicht naar aanleiding van de slavernijtentoonstelling in het Rijksmuseum.

Een open blik houden en zoeken naar nieuwe benaderingen. Dat hebben we nodig als we de wonderlijke wereld van kastelen en buitenplaatsen beter willen leren kennen. In zijn laatste bijdrage aan *Het Buiten* als redacteur gaat Fred Vogelzang op zoek naar de bruikbaarheid van enkele nieuwe academische invalshoeken en concepten voor kasteelmonografieën. Benieuwd of die inmiddels gemeengoed zijn, wanneer Teun over een jaar of dertig met zijn zelf verdiende geld zijn eerste echte kasteelboek aanschaft.

Conrad Gietman
is hoofdredacteur
van *Het Buiten*

8

Jaargang 3,
nummer 8
juli 2021

Het Buiten verschijnt
driemaal per jaar

COLOFON

Uitgever

Het Buiten is een uitgave van Stichting Het Buiten,
Klooster O.L.V. Ter Eem, Daam Fockemalaan 22,
3818 KG Amersfoort
het-buiten.nl, secretariaat@het-buiten.nl

Redactie

Helene Blaaik, Conrad Gietman (hoofdredacteur),
Merel Haverman (eindredacteur), Heidi van Limburg
Stirum, Willemieke Ottens en Fred Vogelzang
Contact met de redactie kan via
hoofdredacteur@het-buiten.nl

Redactie Adviesraad

Em. prof. dr. Yme Kuiper (voorzitter), drs. Anne Mieke Backer,
drs. Epko Bult, Paul Mosterd, dr. Jet Pijzel-Dommisse,
mr. Sander Schimmelpenninck

Advertentieverkoop

Didier van Det (BCM Media); adverteren@het-buiten.nl

Ontwerp en opmaak

Studio Berry Slok, Amsterdam

Druk

BCM Media BV, Eindhoven

Copyright/Disclaimer

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Het Buiten is met de grootst mogelijke zorgvuldigheid samengesteld. Toch is het mogelijk dat informatie in dit blad onvolledig of onjuist is. De uitgever aanvaardt geen enkele aansprakelijkheid voor eventueel geleden schade door onjuistheden in dit blad.

ISSN 2665-9743

BEELDVERANTWOORDING

Foto omslag Teun op weg naar Huis Bergh. Foto Dorien van Spreeuwel, juni 2021
Steunafbeeldingen p. 38 *Still Life* op landgoed Overcingel te Assen; foto Het Drentse Landschap, Assen p. 51 Landgoed De Wiersse; Campagnebeeld Ambacht aan de wand, foto Snijder & Co p. 52 Campagneposter Marie Cécile Thijs – Solo, Fraeylemaborg; Campagnebeeld Haagse Bluf, foto Kunstmuseum Den Haag p. 53 Middachten De Buytensaelen; foto Kasteel Middachten p. 54 Teun op weg naar Huis Bergh, foto Dorien van Spreeuwel; Historicus Redmer Alma en studenten op Nienoord, foto Hein Bekenkamp; Kijken hoe kasteel Heeswijk in elkaar zit, foto Kasteel Heeswijk; In Arcen bezoek je niet alleen de kasteeltuinen, foto Kasteel Arcen p. 55 Uitzicht op het Muiderslot vanuit de tuin, foto Muiderslot; Even uitrusten na een bezoek aan De Haar, foto Het Buiten; Picknick in de tuin van Slot Zuylen, foto Trudelines de Graaf

Het Buiten wordt mogelijk gemaakt door de Nederlandse Kastelenstichting (NKS) en de Vrienden Particuliere Historische Buitenplaatsen (Vrienden PHB) in samenwerking met de Vereniging PHB (VPHB) en de Landgoedvrienden.

Het Buiten ook ontvangen? Kijk dan op het-buiten.nl.

8

Eén dorp, twee werelden

In *De laatste heer* schrijft Astrid Schutte over twee inwoners van het Gelderse Baak in de twintigste eeuw: Werner Helmich, de laatste kasteelheer van het dorp, en haar vader Jan Schutte, zoon van een pachtboer. Sophie Reinders interviewt haar over deze dubbele geschiedenis.

Inhoud

14

Hermitages, heremieten en ledemannen

Eind achttiende eeuw waren hermitages of kluisenaars-hutten op veel Nederlandse buitens een bijna onweersaanbare attractie voor bezoekers. Jan Holwerda vertelt over de geschiedenis van dit bijzondere fenomeen en brengt in kaart wat hier nu nog van te zien is.

22

In de schaduw van Arcadië

De spraakmakende slavernijtentoonstelling in het Rijksmuseum besteedt niet alleen aandacht aan slavernij in de koloniën, maar ook aan Afrikaanse jongens die vanaf de zeventiende eeuw op Nederlandse kastelen en buitenplaatsen dienden. Conrad Gietman spreekt met deskundigen over dit onderbelichte thema.

Verder in deze editie

- 6 IN DE ACTUALITEIT *Kastelenavontuur Haverleij nadert laatste fase*
- 12 BEELD *Twee trappen, twee bestemmingen*
- 20 BUITENWACHT Wim Meulenkamp – *Ontheemde kasteelboeken*
- 28 IN SITU Simone Nieuwenbroek – *De Maria Vossen van Duivenvoorde*
- 30 Aafke Brunt en Hélène Bremer – *Engelse elegantie en neogotiek voor Twickel en Hof te Dieren*
- 40 Sven Verbeek Wolthuys – *Koloniaal landleven in Batavia*
- 44 Fred Vogelzang – *De mens of de plek*
- 51 UIT EN KENNIS
- 54 BEELD *We mogen weer*
- 56 BOEKEN
- 58 RUGGESPRAAK Hanneke Ronnes – *Familieschaamte*

36

Dansen in het groen

Choreograaf en kunstmaker Pieter de Ruimte ziet kastelen en buitenplaatsen als ideale podiums voor dansvoorstellingen en andere performances. Hij spreekt met Merel Haverman over de mogelijkheden om podiumkunst en buitens met elkaar te verbinden.

Kastelenavontuur Haverleij nadert laatste fase

Het kastelenlandschap Haverleij bij Den Bosch in ontwikkeling. Deze foto geeft de situatie in 2008 weer. Foto PP HP, Amsterdam

Zo'n 25 jaar geleden had architect Sjoerd Soeters een grootse stedenbouwkundige visie. Hij zag een kastelenlandschap langs de Maas ter hoogte van Den Bosch voor zich. Den Bosch beschikte medio jaren negentig over onvoldoende bijzondere woonplekken. Natuurlijk kon er weer 'gewoon' een Vinex-wijk met rijen identieke huizen worden gebouwd, maar de gemeente wilde iets anders, en stapte in het immense kastelenavontuur. In 2001 werd als eerste kasteel Velderwoude opgeleverd. Komende herfst zal Heesterburgh worden afgebouwd en dit voorjaar gingen de laatste woningen in kasteel Oeverhuijze in de verkoop. Na de bouw van dat kasteel zal het project Haverleij voltooid zijn.

Een neo-traditionalistische bouwstijl is algemeen bekend in nieuwbouwwijken, en dan vooral in de grootschalige bouw van comfortabele jarendertigwoningen. Van Sjoerd Soeters (architect en partner van PP HP – *Pleasant Places, Happy People*) zijn, onder veel meer, de stedenbouwkundige projecten

Java-Eiland in Amsterdam, het stadhuis van Zaanstad en het gebied rond de Mariënburghkapel in Nijmegen. Neo-traditionalisme – hergebruik van historische vormtaal – wekt vertrouwen in een wereld die voor veel mensen ongrijpbaarder wordt. Naast de kastelen van Haverleij ontwierp Soeters in

IN DE ACTUALITEIT

Heerenveen het Landgoed Skoatterwâld, vlak naast het oude Landgoed Oranjewoud. Skoatterwâld is geïnspireerd op Engelse of Franse buitenplaatsen waar 'compacte, gesloten bebouwing en landschap samengaan'. In het bijzonder liet Soeters zich inspireren door Marly, de luxe buitenplaats van Lodewijk XIV.

TRADITIONEEL BOUWEN

Olivier Rieter promoveerde in 2018 op *Het patina van de tijd*, een onderzoek naar hedendaagse nostalgie en nostalgisering in Noord-Brabant. Rieter: 'Het nostalgische bouwen is een trend die samenhangt met het idealiseren van het verleden. Men zoekt de vermeende vertrouwdheid en veiligheid van dit verleden op om de eigen ervaringswereld te begrenzen, ook in letterlijke zin. Zo ontstaan locaties die de bewoners beschermen tegen bedreigingen van allerlei aard.'

Sjoerd Soeters spreekt van de 'oer-architectuurtaal' van het traditionele bouwen. 'Waarom zouden succesvolle woonvormen uit het verleden niet opnieuw worden toegepast? Eerlijk bouwen in een menselijke maat met historische elementen, dat is op het ruim opgezette 220 hectare grote terrein Haverleij gerealiseerd. In Nederland is ruimte schaars en kostbaar, en woont iedereen op een parkeerplaats. In Haverleij hebben we ervoor gekozen dat de bewoners van hun eigen balkon of terras kunnen genieten en tegelijkertijd uitkijken over het weidse landschap.' Voordat Haverleij gebouwd werd, was ter plekke eenvoudig akkerland. Nu is er een divers landschap ontstaan met rietland, een meertje, weijtjes, boomgaarden en bosranden.

IEDER KASTEEL ZIJN EIGEN IDENTITEIT

Behalve bedenker van het masterplan Haverleij was Soeters ook supervisor. 'Ik stimuleerde alle architecten hun eigen identiteit te benadrukken in de kastelen. Landschapsarchitect Paul van Beek gaf ieder kasteel een plek in dat landschap, of juist tussen twee landschappen in.' Kasteel Zwaenstede van de Italiaanse architect Adolfo Natalini ligt in het water; Michael Graves situeerde Holterveste op de nieuwe golfbaan, en Wuyvenhaerd van het Nederlandse architectenbureau Lafour en Wijk ligt tussen water en rietland. De Oostenrijkse architect Franz Demblin ontwierp Daliënwaerd. Het eerste Haverleij-complex Velderwoude is van de Belgische architect Jo Crépain. Sjoerd Soeters zelf tekende Leliënhuize, een 'écht' kasteel met torentjes, dat feitelijk uit rijtjeshuizen en twee-onder-een-kapwoningen bestaat. Kees Kaan liet zich door Incatempels inspireren in zijn ontwerp van Beeckendael. Heesterburgh is als een Frans terpdorp gedacht, met een appartementengebouw als burcht. Het laatste kasteel, Oeverhuijze, is geïnspireerd op Windsor Castle.

De kasteelnamen zijn fantasie. Rieter: 'Het is speels bedoeld, hoewel dergelijke spelwijzen ook verwijzen naar de status die sommige mensen aan het verleden toekennen, naar een standenmaatschappij van vroeger en een gevoel van leven op stand.' De nieuwe

Haverleij-bewoners noemen zich daadwerkelijk kasteelheer of kasteelvrouwe. Ze voelen zich geborgen, omringd door slotgrachten, achter een poort of binnen dikke donjonachtige torens. De kinderen kunnen veilig spelen en 's avonds gaat de ophaalbrug omhoog. Toch doet de geslotenheid ook denken aan enclaves of Zuid-Afrikaanse *gated communities*. Tegen welke boze buitenwereld beschermen deze kastelen? Soeters: 'De verwachting wordt vervuld, er is niks spannends. Die wens van veiligheid heb ik gecreëerd als een *defensible space*.' En dat is precies waarom mensen in een hedendaags kasteel willen wonen: veiligheid.

VERLEDENHEID

Ieder kasteel koestert de eigen identiteit en heeft een eigen kasteelvlag. Olivier Rieter: 'Het is een vorm van "verledenheid" (*pastness*). Bij verledenheid gaat het niet om historische accurateid, maar om een creatief gebruik van vormtaal die naar "een" verleden verwijst. Wanneer je accepteert dat elementen die naar "vroeger" verwijzen een rol kunnen spelen in het heden, dan kun je de verschillende locaties van Haverleij waarderen. Erfgoed hoeft niet per definitie uit een ver verleden te stammen.' Het ging er de architecten en beleidsmakers niet om een historisch juist beeld te laten zien, maar om prettige woonomgevingen te creëren. 'Het is een speelse benadering, die op het eerste gezicht niet veel met authenticiteit te maken lijkt te hebben', aldus Rieter. 'De bewoners leven op een niet-authentieke plek, hun echte levens zijn echter vol echte gevoelens. Voor de onderzoekers van de toekomst toont Haverleij vroeg-eenentwintigste-eeuwse verledenheid. De geschiedenis van de omgang met "vroeger" in verschillende tijdvakken blijft ongemeen boeiend.'

Kasteel Leliënhuize is ontworpen door Sjoerd Soeters, als 'écht' kasteel met torentjes, kantelen en onregelmatig metselwerk. Foto PP HP, Amsterdam

Ingrid D. Jacobs is cultuurhistorisch onderzoeker en auteur

Werner Helmich met zijn jachthonden op Baak. Part. coll.

Eén dorp, twee werelden

Astrid Schutte schrijft over de laatste heer van Baak

Sophie Reinders

Volgende maand verschijnt het boek *De laatste heer* van Astrid Schutte. Hierin vertelt zij het verhaal van twee inwoners van het Gelderse Baak in de twintigste eeuw. Werner Helmich was de laatste kasteelheer van het dorp, haar vader Jan Schutte zoon van een pachtboer, die met aanvankelijk alleen lagere school opklom tot bankdirecteur. Voor Werner Helmich pakte de nieuwe tijd minder rooskleurig uit: hij moest zijn kasteel vaarwelzeggen.

Schrijver en journalist Astrid Schutte groeide op in Baak. Het kasteel fascineerde haar al in haar jeugd. 'Ik schaatste vroeger op de slotgracht en toen er later nonnen in het pand zaten, heb ik er weleens gezongen. Maar ik kwam er nooit binnen.' In het archief in Zutphen bleek veel materiaal over het kasteel te liggen. Genoeg voor een boek. 'Dan komt de afweging: hoe groot is dit verhaal? Het had nog iets spannends nodig, een contrast, want dat werkt goed. Toen dacht ik terug aan de link tussen de laatste heer van Baak en mijn vader, die in 1981 overleed.'

GEVOELIGE HERINNERINGEN

Deze link wordt gelegd door een oom wanneer je hem ruim twintig jaar geleden interviewt voor een herinneringsboekje over je vader.

Dat klopt. Mijn oom vertelde mij toen dat mijn vader in het begin van zijn carrière hulp kreeg van Werner Helmich. 'Nu moet je even de bandrecorder uitzetten', zei hij. 'Het is een geheim. Je moet dit niet opschrijven.' Maar ik kan de bandrecorder wel uitzetten, maar mijn oren niet. Uiteindelijk heb ik het verhaal toch gebruikt voor het boekje en bleek het mee te vallen wat betreft de gevoeligheid.

Waarom lag het verhaal zo gevoelig?

Baak was een heel klein dorp, een katholieke enclave in de protestantse Achterhoek en de heer van Baak werd gezien als iemand uit een hogere klasse, als iemand die in zekere zin bovenaan staat in de dorps-hiërarchie. Zo iemand mag niemand beoordelen. Die logica heerst heel sterk in het dorp. Dat was in mijn jeugd ook zo. Mijn vader had op een gegeven moment een soort notabele status bereikt als bankdirecteur en daarom moesten wij bij alle winkeliers in zijn klantengebied kopen. Hij heeft weleens een telefoontje gekregen met het verwijt dat hij bij een bepaalde zaak meer gekocht had dan bij degene die boos opbelde. Kortom, als je een bepaalde positie bereikt hebt, hoort daarbij dat je iedereen gelijk behandelt. Dat gold voor de heer van Baak en ook voor mijn vader. Als bekend was geworden dat hij hulp had gehad aan het begin van zijn carrière, dan zou het draagvlak voor zijn functie mogelijk verminderd zijn. En draagvlak was voor een bankdirecteur, zeker in een klein dorp, toen heel belangrijk.

Voor het boek put je uit veel persoonlijke bronnen. Voor wat betreft het leven van je vader waren die nabij, maar voor Werner vermoedelijk niet (allemaal) in het archief te vinden?

Ik had goed contact met zijn kinderen. Met name met Frans Helmich, die me ontzettend vaak geholpen heeft. Hij heeft zelf een grote historische interesse en snapte heel goed hoe belangrijk het is voor een schrijver om onbeperkt toegang te hebben tot zoveel mogelijk bronnen. Het oorlogsdagboek van zijn vader lag ergens op zolder. Ik mocht het inzien. En hij heeft ook gezorgd dat ik de liefdesbrieven van Werner en zijn toekomstige vrouw kon lezen. Dat is natuurlijk geweldig. Die brieven geven een fantastisch tijdsbeeld van de katholieke elite en hoe die met huwelijk en seksualiteit omging.

Er zijn overeenkomsten tussen Werner Helmich en je vader: het zijn allebei mannen met aanzien in het dorp. Maar er zijn vooral ook verschillen. Ik denk dat je hun levenslopen in het boek niet voor niets om en om beschrijft?

Ze leefden vlak bij elkaar, in dezelfde tijd, maar in verschillende werelden. Ik heb me in het begin afgevraagd: hoe kun je je verhaal het beste opbouwen als je de levensloop van twee personen wilt vertellen die niet constant met elkaar te maken hebben, die elkaar jarenlang niet ontmoetten, behalve in de kerk? Ik heb daarom gekozen voor een structuur waarbij je de beide verhalen afwisselt. Zo laveer je als lezer steeds tussen twee sferen, twee talen, twee universums.

BUITENLEVEN NA DE OORLOG

Werner Helmich woonde in de jaren vijftig op Baak met het gezin van zijn zus. Hoe moet ik me het huishouden op het kasteel voorstellen?

Toen Werners zus Johanna trouwde, betrof ze de linkervleugel met de serre. In de rechtervleugel woonde Werner, na zijn huwelijk in 1951 samen met zijn vrouw. Hij had een kantoor in het andere deel. In zijn dagboek schrijft Werner dat wanneer de etensbel gaat, hij zich naar de eetkamer begeeft. De gezinnen van Werner en zijn zus moeten samen gegeten hebben, want ze hadden een kokkin en een dienstmeisje, en die zullen ze gedeeld hebben. Johanna was voor haar huwelijk wijkverpleegster. Werner had zijn bestuurszaken op allerlei plaatsen. Ze hadden iemand voor het vee, een tuinman en los personeel. In de kasboeken worden geregeld drie losse arbeiders genoemd en daarnaast nog andere uitgaven aan arbeidslonen, dus er waren meer arbeiders. Ik heb in elk geval één pachtcontract gezien waarin sprake was van een CAO. De pachter was dus in vaste dienst en had een voor toen modern contract. Daarnaast hadden Johanna en Werner in hun tijd op Baak samen nog iets van zestig pachters, van wie er negentien ook een woning pachtten.

Werner Helmich was lid van een sociëteit van landgoedeigenaren. Wat werd daarin zoal besproken?

Het was een informeel clubje. Een eerste vermelding ervan kwam ik tegen in een boek over kasteel Hackfort. Ook een van de zoons van Werner wist nog van het bestaan. Het initiatief kwam van Arend baron van Westerholt van Hackfort. Het was een mannenaangelegenheid: vrouwen mochten er niet bij zijn. Ze borrelden en spraken over alles wat te maken had met het beheer van hun landgoederen, de problemen die ze daarbij ondervonden, welke belastingvoordelen er waren, et cetera.

Het was dus niet alleen een gezelligheidsclubje?

Het was natuurlijk een eenzame positie: als stamhouder van een huis en landgoed had je een enorme taak. Jij was degene in de familie die die kolos in stand moest zien te houden. Ik denk dat je in die positie weinig mensen hebt met wie je daar echt over kunt praten, bij wie je aan een half woord genoeg hebt; behalve collega-landheren.

De jacht speelt een belangrijke rol in het leven van Werner, blijkt wel uit je boek.

Werner was een heel serieuze man, maar op alle jachtfoto's straalt hij. Volgens mij hield hij van de sociale setting van de jacht: landheren die elkaar uitnodigen voor een middag samen jagen. De buiten-sociëteit is er ook uit voortgekomen. Werner was trouwens geen goede schutter – 'wisselvallig' noemt hij het zelf – zijn vrouw was veel beter. Het wild dat hij schoot gebruikte hij ook voor het onderhouden van relaties. Mijn vader kreeg af en toe een haas van hem.

Werner was geen goede schutter – 'wisselvallig' noemde hij het zelf

Het lukt Werner uiteindelijk niet om het huis te behouden. Hij moet het in 1956 verkopen. Hoe reageerde de familie daarop?

Een aantal neven en nichten was zeer verbolgen. Met name de oudste neef van de Helmichs was boos en schreef dingen als 'jij hebt onze naam verkwaanseld'. Want zo dacht hij: het landgoed hoort bij de familie en geeft mij ook een zeker aanzien. Volgens die neef had Werner dat nu allemaal weggegooid. Ook andere familieleden waren onthutst.

Schrijver en journalist Astrid Schutte. Foto: Ruud Pos

Jan Schutte met zijn vrouw Willemien Bosman en kinderen in 1969. Part. coll.

Begrijpelijkerwijs voelde het ook als hun huis. Maar Werner moest er ook echt voor zorgen en de kosten dragen. Op een gegeven moment heeft hij zijn familie voorgerekend wat het huis kostte. Niemand kwam met een financiële oplossing. Toen zag de familie wel dat verkoop noodzakelijk was.

Hoe voelde Werner zich onder de beslissing te moeten verkopen?

Ik weet dat hij voor de verkoop eens gezegd heeft: 'Ik eet liever droog brood dan dat ik het huis verkoop.' Dat is natuurlijk een hele emotionele uitspraak, die aangeeft hoe zwaar het voor hem woog. Hij voelde het als een opdracht van het voorgeslacht om zorg te dragen voor zijn bezit. Ik denk dat Werner de verkoop misschien ook wel een beetje als falen heeft gevoeld: iets wat hij graag wilde is niet gelukt.

Hij heeft binnen zijn mogelijkheden alles gedaan om dat huis overeind te houden

MANNEN VAN DE OUDE STEMPEL

Had hij iets anders kunnen doen? Was hij niet inventief genoeg?

Hij heeft echt wel naar oplossingen gezocht. Hij belegde in aandelen, volgde een rentmeestersopleiding, probeerde vanuit Baak een juridische praktijk op te zetten. Het is natuurlijk ook zo dat hij zijn eigen talenten en belangstellingen had. Hij was een gepromoveerd jurist en zeer geïnteresseerd in filosofische en theologische vraagstukken. Dan ligt het niet voor de hand dat je vakantiewoningen gaat exploiteren, zoals 't Zelle deed, of dat je zelf op de tractor klimt, zoals de eigenaar van 't Medler. Dat was niks voor hem. Maar hij heeft binnen zijn mogelijkheden wel alles gedaan om dat huis overeind te houden.

Na de verkoop van Baak vertrok Helmich met zijn gezin naar Velp. Zijn pachters kwamen eens per jaar naar Velp om het pachtgeld af te geven. Dat klinkt mij wat ouderwets in de oren.

Vanuit onze ogen is dat ook zo. Vanuit Werner was er de behoefte om persoonlijk contact te hebben, hij wilde de mensen zien, in de ogen te kijken. Het kwam denk ik voort uit de zorgplicht die hij voelde, maar het had zeker ook iets paternalistisch. Na zijn verhuizing uit Baak hield hij een pied à terre in het dorp. Daar kwamen ook wel pachters om pacht te betalen. Ik heb één verhaal gehoord waaruit bleek dat niet iedereen het prettig vond om persoonlijk geld langs te brengen.

Hij was duidelijk een man van de oude stempel. Ik zie daar ook wel overeenkomsten met jouw vader, de bankier met aandacht voor zijn cliënten, die zakendeed op basis van vertrouwen en persoonlijk contact.

Mijn vader was absoluut uit hetzelfde paternalistische hout gesneden. Zijn werknemers tutoyeerden hem niet. Hij ging ook naar mensen toe om financiële zaken te regelen, bouwde jarenlang aan persoonlijke relaties. Hij vond ook dat een bankier dienstbaar moest zijn aan zijn klanten. De hedendaagse belustheid van banken op winst, daarover zou hij zich hebben omgedraaid in zijn graf.

MENSEN VAN EEN ANDERE KLASSE

In het boek benadruk je het belang van onderwijs bij het verkleinen van sociale ongelijkheid.

Er zijn nog steeds klasse- en kansenverschillen, maar de leerplichtwetten en investeringen in onderwijs hebben aantoonbaar de kansen vergroot van iedereen. Als je niet de capaciteiten hebt om hoger onderwijs te volgen, is er in theorie niks aan de hand. Wat ik alleen zo erg vind is dat opleiding zo gekoppeld is aan waardering. Mensen zijn geneigd een chirurg meer te waarderen dan een verpleegkundige. En dat is vreemd, want een samenleving heeft mensen met verschillende capaciteiten nodig.

Het is fijn als iedereen doet waar hij goed in is. En het is heel verdrietig als je niet gewaardeerd wordt terwijl je wel een bijdrage levert aan de maatschappij.

Als we de levens van de twee mannen overzien, dan moeten we concluderen dat die niet met elkaar vervlochten raakten.

Dat klopt. In hun vrije tijd verkeerden ze niet met elkaar. Toen mijn vader eenmaal bankdirecteur was, kwam Werner wel buiten bestuursvergaderingen om geregeld naar kantoor, meestal na kantoor tijd. Ons huis grensde aan het kantoor, dus wij zagen dat Werner iemand was die makkelijk kwam aanlopen. Dat deed hij ook bij zijn pachters. Dat vond hij bij zijn rol horen, zo hield hij contact met mensen. Maar hoe toegankelijk en sociaal de Helmichs ook waren, het waren wel mensen van een andere klasse. Mijn moeder keek ook op tegen die familie, dat voelde ik als kind. In een klein dorp verandert dat niet zomaar. Het was misschien anders geweest als mijn vader en hij samen in een oorlog hadden gevochten of als ze samen gestudeerd hadden. Zonder een dergelijke periode, waarbij kameraadschap afkomst overwint, is de kloof niet snel te overbruggen. Mijn vader en Werner Helmich leefden vlakbij elkaar, maar toch gescheiden.

Sophie Reinders

is historisch letterkundige en werkt als docent aan de Universiteit Utrecht

1 PRAKTISCHE INFORMATIE

Tegenwoordig is Baak eigendom van de Stichting Elle Ministries, een internationale, interkerkelijke, christelijke organisatie. Er worden mensen met levensvragen ontvangen. Het huis is niet open voor bezoekers. *De laatste heer van Baak. Hoe de bevoorrechte klasse in Nederland plaatsmaakte voor de gewone man* van Astrid Schutte verschijnt bij Ambo|Anthos.

Baak kwam in 1868 in handen van familie van Werner Helmich. Het huidige huis dateert uit de eerste helft van de achttiende eeuw, in 1880 werd het aan de zuidoostzijde uitgebreid. Foto Paul Rijkse

BEELD

Twee trappen, twee bestemmingen

Fotografie Trudelines de Graaf
Tekst Ben Olde Meierink

Twee trappen leiden naar de zolder van kasteel Loenersloot: een kleine dienstrap voor het personeel en een representatieve trap voor gasten. Voor die laatste is de zolder met zijn opgeslagen meubels en reiskoffers geen eindhalte. Hij biedt toegang tot de bovenste verdiepingen en het platte dak van de ronde, middeleeuwse toren van het kasteel. Sinds de achttiende eeuw dient die toren als een echte belvédère en ook nu nog kunnen bezoekers genieten van het uitzicht op het polderlandschap van Holland en Utrecht.

Hermitages, heremieten en ledemannen

Jan Holwerda

In haar beschrijving van de buitenplaats Laag Oorsprong bij Oosterbeek noteert Jacomina Scheltema-van Nijmegen in 1799 dat zich daar een hermitage bevindt 'met het geen daar in behoort'. De opmerking intrigeert door haar vanzelfsprekendheid. Iedereen weet blijkbaar wat daar te vinden is of zelfs moet zijn.

Een hermitage is in goed Nederlands een kluisnaarshut of kluis, een heremiet is een kluisenaar. Met de opkomst van de landschapsstijl in de achttiende eeuw verscheen in vele parken bij buitenplaatsen een kluis als stoffage, in de vorm van een sierhermitage of sierkluis. De kluis was met andere gebouwtjes en tuinsieraden onderdeel van de wandeling en stond veelal op een donkere plek. Waar het ene tuingebouwtje naar exotische oorden moest verwijzen, het andere een reflectie van klassieke schoonheid en orde was en een derde aan het

verleden refereerde, moest de sierkluis herinneren aan eenvoud, melancholie, eenzaamheid en de dood. In de loop van de tijd vervaagden dergelijke betekenislagen en ging het vooral nog om het verrassings-element en het versterken van de pittoreske sfeer.

ZEER POPULAIR

In de periode 1770-1860 was een hermitage, kluisnaarshut of sierkluis zeer populair en te vinden in tuinen en parken van adel, rijke patriciërs en burgerij. In het net al aangehaalde reisverslag van

De hermitage op Fogelsangh State in Veenklooster na de restauratie in 2018. Foto Marcel van Kammen

het pasgetrouwde stel Taco Scheltema en Jacomina van Nijmegen worden er maar liefst zeven genoemd: Laag Oorsprong (Oosterbeek), Vijverberg (Arnhem), kasteel Rosendaal (Rozen-daal), Beekhuizen (Velp; hier meerdere hermitages plus een kluisenaarsboom), Biljoen (Velp), Rhederoord (De Steeg) en Velserbeek (Velsen-Zuid). Naast de door het echtpaar Scheltema bezochte serie kende de Veluwezoom in ieder geval ook nog een hermitage bij kasteel Doorwerth en één op Overbeek te Velp.

De sierkluis moest herinneren aan eenvoud, melancholie, eenzaamheid en de dood

De populariteit komt ook naar voren in krantenadvertenties uit deze periode. Die maken voor nu nog bestaande buitens als Leyduin (Vogelenzang), Sterreschans (Nieuwersluis) en Backershagen (Wassenaar) melding van een hermitage.

Ook waren er, zo blijkt uit diezelfde kranten, (stads)tuinen met een hermitage. Bijvoorbeeld in een tuin aan de Begijnestraat in Haarlem, in de stadstuin van de weduwe Rigano aan de Sint Pieterstraat te Maastricht en in de tuin bij de herberg Stadwijk buiten de Muiderpoort te Amsterdam. De herberg adverteerde met 'eene hermitagie waar een fraaije heremiet in woont, die voor ieder te zien is die hem met een bezoek willen vereeren'. De advertenties geven wel een indicatie van de populariteit van hermitages, maar zeggen niets over in- en exterieur. Gelukkig doen reisverslagen en reisgidsen dat wel. Als voorbeeld geef ik beschrijvingen van de hermitages op het Gelderse landgoed Vijverberg en de Hollandse buitenplaats Velserbeek.

VIJVERBERGS HOUTEN HERMIET

Aan de noordwestzijde van Arnhem, ten noorden van de Amsterdamseweg, ligt het landgoed Vijverberg. Daar is nog een eiland te vinden binnen een drooggevallen gracht. Vroeger vormde een hermitage op dit eiland het hoogtepunt van de wandeling. De dertienjarige Otto van Eck schrijft in zijn dagboek, op 22 augustus 1793, over 'een zeer aardige hermitage

met zijn huisje van mosch, zijn graf, etc. en de heremiet zelfs stond in zijn huisje in den bijbel te leezen en was zeer gelijkenend van hout gemaekt'. De koopman Daniel Boissevain die in 1807 verslag doet van een plezierreisje door Gelderland en Kleef, vermeldt dat op het eiland ook een kerkhof met grafstenen en een kapel met tuin te vinden waren. Verder zag hij 'den heremiet zelve by het leezen in een boek, in eene beweegende houding'. Een reisverslag van notaris Nicolaas Esser Meerman uit 1813 bevestigt het bestaan van een beweegbare heremiet en dat van het kerkhof en de graven. De laatste waren voorzien van bijschriften die God loofden en wezen op de vergankelijkheid van het leven. Wat het interieur betreft weet Boissevain iets toe te voegen: het kende 'een bidvertrek, een altaar en een scelet van een doode'.

Naast inscripties, bijschriften en opschriften buiten werd ook in de hermitage zelf een tekst aangetroffen, een lang gedicht getiteld 'Ter verdediging van mijnen afgezonderden levensstand'. Het begon en eindigde met de regels:

De hermitage op het landgoed Velserbeek te Velsen. Aquarel door Hermannus Numan, 1793. Coll. Noord-Hollands Archief, Haarlem

*Gaa, Wandelaar!
Gaa mijn hut voorbij
Beklaag mijn éénzaam leven –
't geen ik genieten mag, derft gij,
Wij leven kort, straks sterven wij,
Om rekenschap te geven.*

De auteurs van de aangehaalde en twee andere reisverslagen waren zeer te spreken over hermitage en heremiet. Toch was er ook een uitzondering. Willem de Clercq schrijft in zijn bekende dagboek uit 1815 heel anders over het eiland en zijn aankleding: 'Zoo zeer mishaaide ons eene soort van hermitage met twee elendige hutjes, waarin de afbeeldsels van Menno en Paracelsus een knikkende pop en een groot getal opschriften die meer vroom als dichterslijk waren en ons om dus te spreken walgden daar deze heilige opschriften overal als uithangborden van kroegen geplaatst waren.' Haast tierend vervolgt hij met: 'Eene smerige hut waar wij uitgebrande kaarsen en een kartonnen doodshoofd vonden becroonde dit tefreel zoo dat wij deze hermitage zochten te vergeten en verder Lichtenbeek met dankbaar genoegen verlieten.'

DOODSHOOFD EN SPREUKEN

De hermitage op Velserbeek in Velsen-Zuid bestaat nog wel. Het echtpaar Scheltema-van Nijmegen doet deze buitenplaats in 1799 aan en Jacomina schrijft over een eilandje op het buiten van eigenaar Johan Goll van Franckenstein, waar ze met een pontje naartoe voeren. Op het eilandje stond een hermitage, die ze als 'zeer aardig' karakteriseerde. 'Binne in de zelve zit een Hermiet met een boek inde hand, terwyl over de deur, een outaar [altaar] staat met een Christus beeld en eenige boeken, en t'geen daar verder behoort, aan de andere zyde staat een doodkist, nevens de Hermiet hangt een Doodshoofd en beenderen, met een spreuk onder dezelve, terwyl hier en daar aan de wand, inscripties geplaatst zyn, voor het overige, vind men in het zelve het nodige huisraad voor een Hermiet, deze wooning staat onder digt geboomte.'

De kunstenaar Hermanus Numan legde de plek in 1793 in een tweetal tekeningen vast en de tuinaanlegger Gijsbert van Laar nam een tekening van zowel het exterieur als het interieur op in zijn *Magazijn van tuin-sieraaden*, dat in de jaren 1802-1809 in 24 katernen verscheen. Zijn tekening van het interieur verbeeldt wat Jacomina beschreef.

Gijsbert van Laar legde het interieur van de hermitage van Velserbeek vast in zijn bekende *Magazijn van tuin-sieraaden*. De omschrijving van de plaat luidt: 'Bij het openen van de deur ziet men hem [de heremiet] zitten in zijn volle costum, met zijn brevier en paternoster, in bespiegeling des sterfelijken levens, naar uitwijzing van zijne huis-sieraaden, memento more, outaer, en doodkist; deze laatste is zijne bedstede.' Part. coll.

Tussen 1835 en 1867 was de heremiet een van de meest geliefde attracties van Frankendael. Gehuld in monnikspij en staand naast zijn doodskist eiste hij de aandacht op van de bezoeker. Met behulp van draden kon de heremiet in beweging worden gebracht. Een knik en armbeweging leidde de blik van de omstanders naar het 'Gedenk te sterven', dat in witte letters op de doodskist naast hem stond geschreven. Sinds 1890 is de pop in het bezit van het Amsterdam Museum. Coll. Amsterdam Museum

HEREMIET OF LEDEMAN

Het meest aansprekende van een sierkluis was en is toch wel de kluisenaar zelf. Uit Engeland kennen we voorbeelden van levende, ingehuurde kluisenaars. In Nederland laten die zich slechts op enkele buitens aanwijzen, helaas zonder nadere details. Vaker zal het een personeelslid zijn geweest dat voor bezoekers uit naar de plek snelde en verkleed de kluisenaarsrol op zich nam. Maar het meest frequent lijkt de invulling door een in een pij gehulde pop, al dan niet beweegbaar gemaakt met behulp van draden. Zo kon zijn arm op afstand gestuurd naar de doodskist wijzen en zijn hoofd een knik naar de bezoekers maken. Een andere bekende, simpele invulling is een kluisenaar geschilderd op een houten schot. Het zijn opnieuw de kranten die via verkoopadvertenties meer details bieden. Ze maken melding van onder meer 'een fraai hermitagie-huysje met een beeld, konstig van was en plynster geboetseerd naar 't leeven'; 'een superbe en fraaye heremiet, heel mooi en zeer na het leven van een mensch'; 'een extra fraai gemaakte en gekleedde heremiet, met zyn

huiscieraad'; 'een goed geconserveerde en ongeschonden ledeman of beweegbaar beeld' en 'eene ledenman of heremiet, zeer kunstig zamengesteld, bestaande uit veertien leden (levensgrootte)'.

Zo kon zijn arm op afstand gestuurd naar de doodskist wijzen

Een compleet andere bron is de aangifte van inbraak en diefstal van de pij van de heremiet op Overbeek (Velp) in september 1808. De aangifte meldt dat 'Le père Heremite' onlangs nieuw gekleed was in een 'donker bruinachtige peije jas of rok' en dat deze was 'uitgetrokken en medegenomen'.

NOG BESTAANDE HERMITAGES

Vandaag de dag zijn er in Nederland nog enkele hermitages te vinden, al dan niet herbouwd. De kluisenaarshut van Fogelsangh State (Veenklooster) heeft een ledeman die in een hoek aan tafel zit. In 2005 keerde de Albertus Quintus oftewel Albertus de Vijfde genaamde pop, na eerdere vernielingen, gerestaureerd terug in de sierkluis. De hermitage zelf kreeg in 2018 een opknapbeurt. In dat jaar werd het metselwerk hier en daar hersteld, werden de steunpalen voor het dak vernieuwd, werd het dak met nieuw riet gedekt en een nieuw kruisje op het torentje geplaatst. En opdat de bezoekers een van de tekstregels op het oude tekstbord nu maar eens mogen opvolgen: 'Maar let op mijn verzoek, pleeg geen baldadigheid.' Hemelsbreed vijftien kilometer ten het zuidwesten van Fogelsangh State ligt de in 1988 gerestaureerde hermitage van Vijversburg te Tytsjerk. Die bestaat uit een halfopen koepel met een met dik rondlopend touw bekleed plafond. Aan weerszijden staat een naar het lijkt laag 'hondenhok'. Inwendig blijken het met takhout beklede tunneltjes. Aan het einde van de linker tunnel is een kluisenaar, geschilderd op een schot, 'zomer en winter, roerloos en voortdurend in diep gepeins verzonken'.

De derde heremiet is die van De Paltz te Soest, in een in 2016 herstelde kluisenaarsgrot die op zijn beurt onderdeel vormt van een opnieuw ingeplant doolhof. Dit doolhof en de grot staan aangegeven op een ontwerp van de tuinarchitect Leonard A. Springer uit 1883; ze zullen in dat jaar of kort daarna tot stand zijn gekomen. De stenen monnik in de grot had geen hoofd meer en was in 2016 ook dringend aan herstel toe. Hij kreeg een nieuw geboetseerd hoofd en op zijn schoot werd een opengeslagen stenen boek geplaatst. Dit boek was verdwenen maar dook op in een tuin in Soest. 'Sic traject gloria et monde' valt erin te lezen. Bedoeld zal zijn 'Sic transit gloria mundi', oftewel 'Zo vergaat de glorie van de wereld'. In de nog bestaande hermitages van Velserbeek (Velsen-Zuid), Elswout (Overveen), Frankendael (Amsterdam), Backershagen (Wassenaar) en landgoed Vilsteren (met schijngraf, Vilsteren) ontbreekt helaas een kluisenaar, zo die er ooit is geweest. Ze hebben allemaal hun eigen vorm, invulling en charme, en zijn eveneens het bezoeken meer dan waard.

PLEKKEN VAN BEZINNING

Het historische fenomeen hermitage op een buitenplaats blijft blijkbaar intrigeren. In 2015 is door Het Utrechts Landschap in het parkje van kasteel Loenersloot een kluis gebouwd naar een voorbeeld uit het al genoemde *Magazijn van tuin-sieraaden*. Stichting Het Drentse Landschap speelde twee jaar geleden met een andere gedachte. In het gebied Noorderduinen bij Roderesch heeft de stichting een houten huis in beheer. Het wordt sinds een aantal jaar, na een verbouwing, verhuurd als vakantie-woning. Bij dat huis hoort een houten tuinhuisje uit de jaren 1920. Het is geen echte hermitage, maar met dat fenomeen in het achterhoofd werd besloten het gebouw te herstellen en in gebruik te nemen als een schrijvers- of retraitehuisje. Vanwege praktische problemen is dat concept losgelaten en het gebouwtje is nu bij de huur van de vakantiewoning inbegrepen. Maar het blijft wel bedoeld als een plek van bezinning, de oudste reden voor een kluis.

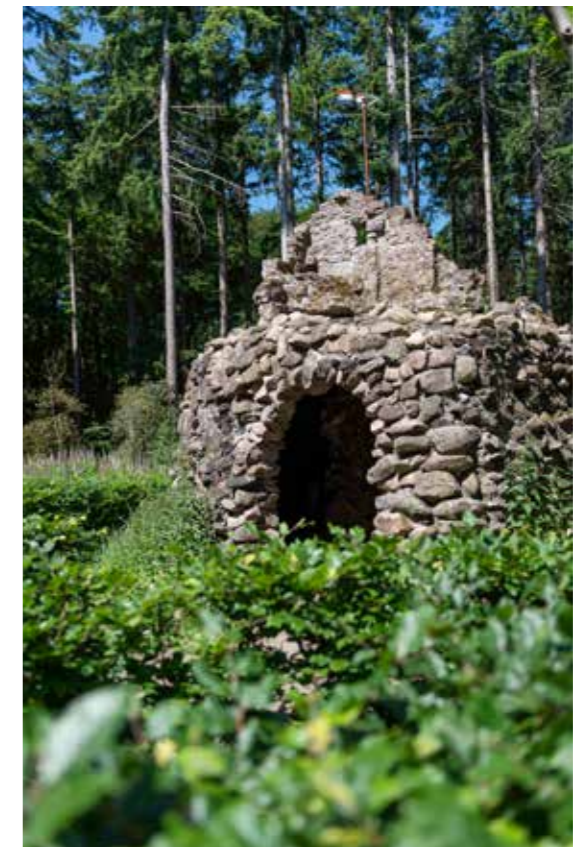
VERDER LEZEN

W. Meulenkamp, 'Kluisenaars, boeren en dagloners. Levende en quasi-levende stoffering in de landschapstuin', in: C. van Eck e.a. *Het schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900* (Amsterdam, 1994).

W. Meulenkamp, *Follies. Bizarre bouwwerken in Nederland en België* (Amsterdam, 1995).

J. Holwerda, 'Een vroeg-landschappelijke wandeling over Vijverberg bij Arnhem', *Cascade* 21 (2012), nr. 1, 7-29.

H. Ronnes, W. van Elburg en M. Haverman, 'De architectuur en beleving van de hermitage (1770-1860)', *KNOB Bulletin* 120 (2021) nr. 3, 41-60.

De in 2016 gerestaureerde kluisenaarsgrot op De Paltz te Soest staat midden in een doolhof. In de grot zit in het halfduister een stenen monnik. De aanwezige tuinman kon een waterreservoir, dat verborgen was op het dak, gedeeltelijk openzetten. Daardoor viel een watergordijn over de ingang. Foto Helene Blaak

Jan Holwerda

is tuinhistoricus en eigenaar van bureau Groen Verleden

Een moderne plek van bezinning: het schrijvers- of retraitehuisje bij Roderesch. Foto Het Drentse Landschap, Assen

Ontheemde kasteelboeken

Het is alweer een tijd geleden dat ik op Scotney New Castle was, de vroegere behuizing van Christopher Hussey, auteur van onder meer het fenomenale *The Picturesque. Studies in a Point of View* uit 1927. Hij haalde de motieven van zijn boek deels uit de geschiedenis van het in het park gelegen, inderdaad uiterst schilderachtige 'Old Castle'. En wat was nu zo verrassend: bij het nalopen van de huisbibliotheek zag ik in een bepaalde sectie de boeken bijeenstaan die Hussey gebruikt had voor zijn epochale publicatie. Gilpin, Payne Knight, Uvedale Price, de oude *county histories* – al die bronnen keurig rij aan rij in de boekerij. Dan zijn we, vrees ik, in ons land wat minder mooi toebedeeld: de laatste decennia spoelen de ontheemde volumes uit kasteelbibliotheek alle kanten uit.

Kwam je vroeger in een arbeiderswoning, dan wist je wat je aan zou treffen: een op afbetaling gekochte encyclopedie, vier deeltjes *Het Beste*, en een of twee van die compilaties *Het aanzien van 1962, 1963, 1964*, et cetera. Aan de andere kant van het spectrum de kasteelbibliotheek: duizenden, tienduizenden stuks ferm gebonden en overoude, ietwat ranzige theologica, juridische werken, heraldische publicaties, aardbeschrijvingen en, wat besmuikt achteraf uitgestald, de nieuwste *belles lettres* uit de achttiende en negentiende eeuw. Ieder zijn meug. En nu? *Tabula rasa*. De arbeider is, indien niet uitgestorven, allang niet meer op zelfverheffing gericht, en de landhuisbewoner verpatst als eerste de aloude boekerij, want wat moet je ermee? Zelfs erfgoedorganisaties zien vaak het nut van zulke stofnesten niet in. Daar gaat ons collectief geheugen.

Wanneer ik mijn eigen schamele boekenkasten naga, schrik ik van de herkomst van sommige boeken – zoveel blijkt uit desastreuze verkopen van huisbibliotheek afkomstig te zijn: een handtekening van Groeninx van Ridderkerk (Huis ten Donck) op het schutblad van P. van Limburg Brouwers *Diophanes* (1838), en ergens moet ik ook wat titels hebben uit de bibliotheek van Huis Landfort die jaren geleden geruimd is, met het typische exlibris van die hoogst interessante arts en maçon Johann Albert Luyken. Ooit kon ik nog een titel van de Arnhemse predikant Johannes d'Outrein terug laten keren tot zijn oorsprong: de boekerij van kasteel Rosendael, terwijl

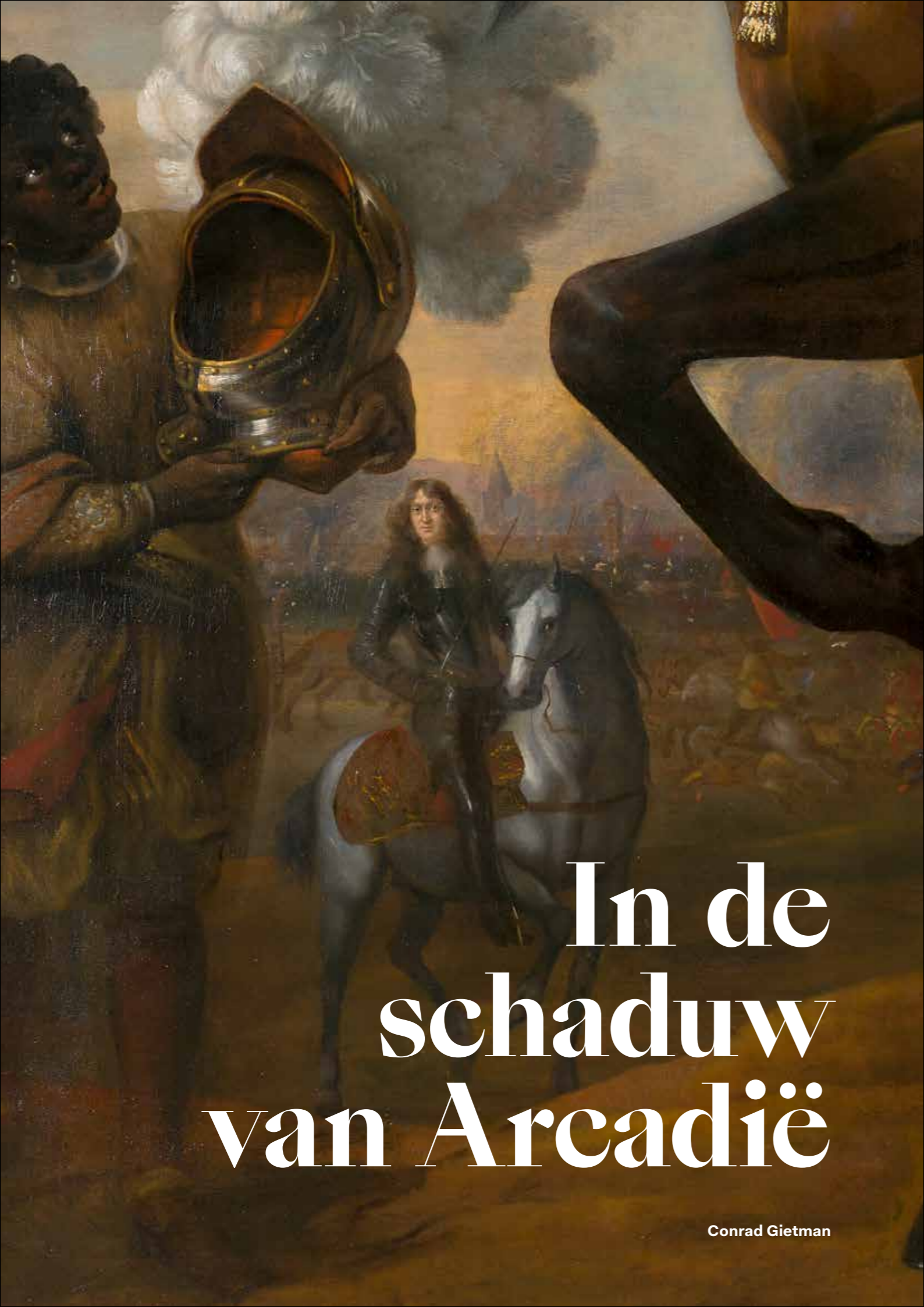
bij mij thuis nog steeds de tweedelige, Franstalige Engelse reis van William Gilpin uit 1789 rondslingert, met de uiterst fraaie prenten, ook uit Rosendael. Een van de grootste schandes in het lange verhaal van cultuurverkwanseling is de verkoop van de bibliotheek van de Fraeylemaborg, in 1971 bij Beijers geveild. De reeks missers is veel te uitgebreid. En toch, soms zie je nog een mooie huisboekerij. En hadden we niet ook Emile van der Borch van Verwolde, de door de Duitsers geëxecuteerde verzetsman, die een hopeloos bibliofiel was en toch alles moest verkopen bij de inval van de Depressie. Op het buitentje Lommerlust in Beverwijk staat nog altijd het befaamde schrijfkuisje van Betje Wolff, helaas *sans* boeken; terwijl de sentimentalistische Elisabeth Maria Post ('Wij zijn van juffrouw Post verlost / Een hut van klei is niemands passie') op elk van haar adressen eveneens een schrijf- en boekenhermitage bezat. We moesten (en moeten) het in dat opzicht blijkbaar vaak van de vrouwen hebben. Voor mij buitengewoon memorabel was een bezoek aan Giovanni principe del Drago, in zijn palazzo Drago in Bolsena bij Viterbo. Geheel volgens de regels der kunst liet de oude *principe* me een tiental minuten met een goed glas antichambrenen, waarna hij als een waar renaissancevorst uit zijn *studiolo* tevoorschijn piepte en omstandig zijn bibliotheek voorstelde, uitlegde en liet proeven. Een waar genoegen, temeer daar hij, bij het avondeten, een begenadigd en uiterst onderlegd conversationalist bleek. Zijn verhalen over de zanger van een ooit zeer populair beatcombo, Mick Jagger, en over de crooner James Brown, waren hilarisch. Daar kon ik helaas enkel onze coryfeeën Rita Corita en Olga Lowina tegenoverstellen. Kasteelboekerijen zijn even onmisbaar als het huis zelf, het interieur en de tuin. Zonder bibliotheek geen oprecht beeld van het ware verleden, geen blik op de voorgaande eigenaars.

Wim Meulenkamp

is auteur. In 2020 verscheen zijn nieuwste boek, *The English Folly. The Edifice Complex*, dat hij schreef met Gwyn Headley

De bibliotheek van kasteel Rosendael. Foto: Rein de Jong/Geldersch Landschap & Kasteelen, Arnhem

In de schaduw van Arcadië

Conrad Gietman

Meer dan drie eeuwen bleef hij onopgemerkt: de zwarte jongen op het indrukwekkende ruitersportret dat rond 1680 werd geschilderd ter meerdere eer en glorie van de hoge officier Maurits Lodewijk van Nassau la Lecq. Nu is hij een van de blikvangers van de slavernijtentoonstelling die deze zomer in het Rijksmuseum te zien is. Annemieke van der Vegt verdiept zich in zijn leven en dat van andere Afrikaanse bedienden op Nederlandse buitenplaatsen.

Haar betrokkenheid is persoonlijk. Meer dan twintig jaar geleden ontdekte ze dat haar voorvader Christiaan van der Vegt uit Afrika stamt. Als kind werd Christiaan op de kust van Guinee ontvoerd – ‘gestolen geworden’ zou zijn jongste dochter hierover later schrijven – en mee naar Nederland gevoerd. Daar diende hij eerst aan het stadhouderlijke hof in Den Haag, later bij een burgemeester in Weesp. Hij werd toen nog ‘Presto’ genoemd, maar na zijn doop in 1777 ging hij door het leven als Christiaan. ‘Veel Afrikaanse bedienden kregen bij hun doop die voornaam’, zegt Annemieke van der Vegt daarover. ‘Zo was het meteen duidelijk dat ze geen heidenen waren.’

Rond de herdenking van 150 jaar afschaffing slavernij in 2013 raakte ze écht gegrepen door het levensverhaal van haar voorvader en begon ze over haar zoektocht naar dat verhaal te berichten op het blog ‘Hoe heette Christiaan?’ Al snel verbreedde haar speurtocht zich en kreeg ze ook zicht op Christiaans lotgenoten: zwarte jongens die hier in stadshuizen en op kastelen en buitenplaatsen van rijke families dienden – ook op bekende buitens als de Cannenburch en Rosendael. ‘Soms zie je in hun familienamen die band met een buiten zelfs letterlijk terug. Een mooi voorbeeld is Jan Willem ter Hooge uit het huishouden van Jan van Borssele van der Hooghe. Bij zijn doop in 1761 kreeg hij de naam van diens kasteel in Middelburg. Hetzelfde gebeurde met een in Guinee geboren dienaar van de hoge Zeeuwse ambtenaar Adriaan van Steengracht, heer van Souburg op Walcheren. Hij kreeg de naam Christiaan van Souburg.’

Momenteel beschikt ze over gegevens van meer dan honderd Afrikaanse bedienden. In bijna alle gevallen gaat het om jongens. ‘Ik ontdekte maar een paar meisjes. De jongste die ik tot nu toe tegenkwam was Quassie, een kind van maar twee jaar. “Overgekomen uit het heidendom”, noteerde de dominee in het doopregister.’ Het jongetje verbleef in het Haagse huishouden van Cornelia Jacoba van Steengracht, een nicht van de heer van Souburg.

‘MOOR’ IN DE REPUBLIEK

Vijf jaar geleden kreeg Annemieke van der Vegt tijdens een bezoek aan het Haags Gemeentearchief van een medewerker een dossier in handen gedrukt. ‘Dat mapje bevatte de resultaten van twintig jaar onderzoek van archivaris Svend Veldhuijzen naar mensen van kleur in Den Haag. Ik heb toen direct Valika Smeulders gebeld, die ik al in het begin van mijn zoektocht naar Christiaan had leren kennen. Valika is sinds vorig jaar hoofd geschiedenis bij het Rijksmuseum, maar houdt zich al langer met slavernij-erfgoed bezig.’

Het mapje bevatte onder meer gegevens over de Afrikaanse bediende Paulus Maurus, die diende in het huishouden van Maurits Lodewijk van Nassau la Lecq, heer van Odijk, de Lek en Beverweerd. In 1674 werd hij in de rooms-katholieke kapel in het Hofkwartier van Den Haag gedoopt. In het doopregister staat hij nader aangeduid als ‘de Moor van de vrou van derleck’. In 1684, een jaar na de dood van Maurits Lodewijk, trouwde hij in Den Haag. Hij was toen paukenier (trommelaar) van de compagnie lijfgardes te paard van stadhouder Willem III. Over zijn verdere leven is maar weinig bekend. Zeker weten we alleen dat hij in 1690 een zoon kreeg. Inmiddels noemde hij zich ‘monsieur Maurice Agulard’.

‘Toen ik op de website van het RKD ontdekte dat er een schilderij bestond van Maurits Lodewijk van Nassau met een Afrikaans jongetje, schoot ik recht overeind en belde ik meteen Valika Smeulders, die toen werkte aan de voorbereiding van de slavernijtentoonstelling in het Rijksmuseum. Ze reageerde enthousiast en regelde dat we het schilderij konden bekijken in de depots van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het schilderij was er toen nog slecht aan toe. Voor de tentoonstelling is het flink gerestaureerd.’

Op sommige schilderijen zie je een hond en een jongetje, alle twee met een band

ANDERS KIJKEN

Is Paulus Maurus inderdaad de zwarte jongeman die op het ruitersportret van Maurits Lodewijk van Nassau la Lecq de helm van zijn ‘meester’ vasthoudt? Kunsthistoricus Eric Domela Nieuwenhuis, curator van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, en ook het Rijksmuseum houden een slag om de arm. Waarschijnlijk heeft Paulus nooit de op de tentoonstelling getoonde halsband van messing gedragen die versierd is met het wapen van Van Nassau la Lecqs weduwe en het jaartal 1689. Maar dat laat onverlet dat de zwarte jongen op het ruitersportret duidelijk zichtbaar een ‘slavenband’ draagt.

Voor slavenbanden heeft Van der Vegt al sinds het begin van haar speurtocht oog. ‘Je ziet ze vaak op schilderijen. Sommige zijn van stof, maar de meeste van metaal. Er zijn heel eenvoudige banden, maar ook uitgebreid versierde. Of met een slot. Die banden zijn voor mij beklemmend en ik heb er zo veel vragen bij. Zouden ze die ook ’s nachts hebben

Een Afrikaanse bediende, afgebeeld op het ruitersportret van Maurits Lodewijk van Nassau la Lecq, heer van Beverweerd. Mogelijk gaat het om Paulus Maurus, die in 1674 in Den Haag werd gedoopt. De ruiters op de achtergrond is misschien Hendrik van Nassau, de jongere broer van de heer van Beverweerd. Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Zeist

moeten dragen? Er zijn jongens geschilderd met een ring aan de band. Betekent dat dat ze werden vastgemaakt? Op sommige schilderijen zie je een hond en een jongetje, alle twee met een band.'

De halsband van messing uit 1689 verwierf het Rijksmuseum eind negentiende eeuw en werd toen als 'hondenband' ingeschreven. Net zo tekenend als die aanname is de manier waarop historici en kunsthistorici tot kort voor kort naar zwarte bedienden op schilderijen keken. Annemieke van der Vegt kreeg altijd te horen dat ze 'stijlfiguren' waren. 'We zagen ze niet', beaamt Domela Nieuwenhuis. 'Ze kregen geen aandacht, wat trouwens ook gold voor witte bedienden.'

PORTRETEN EN STEREOTYPEN

Tegenwoordig worden ze wél gezien. Oude tekstbordjes in museumzalen zijn afgeschroefd, catalogi ontdaan van koloniale, racistische termen. Inmiddels is het duidelijk dat er niet alleen zwarte bedienden aan het hof van de Oranjes en hun entourage verbleven, maar ook in de stadshuizen van regenten en kooplieden en op kastelen en buitenplaatsen in de provincies.

Op portretten worden Afrikaanse bedienden onveranderlijk afgebeeld in een onderdanige rol, in oriëntaalse kleding. De jongste lijken als een soort 'speelgoed' voor de vrouw des huizes te dienen, de wat oudere houden een parasol voor haar vast, helpen met aandoen van sieraden en het voorhouden van spiegels, of houden de teugels vast van het paard van de heer of zijn zoon.

Het ruiterportret van Maurits Lodewijk van Nassau la Lecq in het Rijksmuseum, met links de halsband met familiewapen Nassau la Lecq - Beieren van Schagen. Rechts een buste van een Afrikaanse man uit 1701. Foto Het Buiten

Waarom waren het vrijwel zonder uitzondering jongens?

Dat ze niet langer onzichtbaar zijn, wil niet zeggen dat we al veel over ze weten. Domela Nieuwenhuis heeft nog vooral vragen. 'Waarom waren het vrijwel zonder uitzondering jongens? Waren het de Oranjes, en dan met name stadhouder-koning Willem III, die vooropliepen bij de verspreiding van het fenomeen op kastelen en buitenplaatsen en kregen ze vooral navolging onder families die een band met het hof hadden?'

Ook de iconografie is nog nauwelijks onderzocht, stelt Domela Nieuwenhuis vast. Er bestaan voorstellingen waarop zwarte bedienden als individuen met persoonlijke trekken zijn geportretteerd. 'Dat is heel duidelijk het geval op een schilderij van een onbekende familie in een landschap, dat Frans Hals rond 1645-1648 maakte en nu in Madrid in het Museo Nacional Thyssen-Bornemisza te zien is.' Daarnaast zijn er voorstellingen die zwarte bedienden slechts als stereotype weergeven. 'Misschien zegt dat iets over de positie die ze binnen een familie innamen. Anderzijds moet je de schilderij van de portretschilder in de afweging meenemen. De ene schilder "idealiseert" zijn modellen meer dan de andere.' Dat het bij de slavenbanden op de portretten louter om symbolische verwijzingen gaat, gelooft hij niet. 'Maar er moet natuurlijk wel meer onderzoek naar komen. Ook naar de kleding van de jongens moet beter worden gekeken. In de tweede helft van de zeventiende eeuw zie je op meerdere portretten kledij die van gestreepte stoffen is gemaakt en die lijkt op wat de Mardijkers droegen, de vrijgemaakte slaven in Oost-Indië.' Is dat toeval? Domela Nieuwenhuis vermoedt van niet, maar wat wordt er precies mee

aangegeven? 'Andere bedienden dragen kleding die meer naar de Turkse wereld lijken te verwijzen. Op een tekening naar het leven van Gesina ter Borch uit 1654 zie je twee gekleurde jongens die met blote voeten staan afgebeeld. Ook dat lijkt een verwijzing naar slavernij.'

Domela Nieuwenhuis ziet de zwarte jongens rond 1800 verdwijnen op portretten. 'Dat zal te maken hebben met het toenemende racisme in de achttiende en de negentiende eeuw.' Ook Annemieke van der Vegt neemt een verschuiving in de Bataafs-Franse tijd waar. 'Kleine zwarte jongens zie ik daarna niet meer in de bronnen, maar wel jonge mannen die eerder als kind naar Nederland waren gebracht.' Ze noemt Christiaan Lespau, die als acht- of negenjarige jongen was meegevoerd naar de West, later in Nederland terecht kwam en diende in huishoudens van hoge ambtenaren, als laatste bij minister Cornelis Felix van Maanen. 'Toen hij in 1812 belijdenis deed, diende hij op de Ommershof in Velp. Tot dan toe heette hij Mabba, maar die naam moest hij afleggen. Hij trouwde twee keer, kreeg kinderen en er zijn ook nu nog nakomelingen. Die wisten nog vaag iets van "hun Christiaan".'

SLAVERNIJ IN NEDERLAND?

Het blijft lastig om de positie van de zwarte bedienden in de Republiek te duiden. Slavernij bestond officieel niet in Nederland en zwarte mensen leidden hier een ander leven dan in Suriname, waar ze rechteloze subjecten waren. Maar ook hier waren ze gebonden aan het huishouden waarin ze verbleven en maakten ze onderdeel uit van een internationaal koloniaal systeem.

Paulus Maurus kwam net als veel andere Afrikaanse jongens in het leger terecht. 'Dat was echt een patroon, hun keuzemogelijkheden waren heel beperkt', aldus Annemieke van der Vegt. 'Ik vermoed dat

Annemieke van der Vegt. Foto Joel Quayson

De Staatse officier Johan Frederik van Friesheim met zijn echtgenote Marie Aimée de Rapin de Thoyras, zijn zoon Johan Frederik Godfried uit een eerder huwelijk en een Afrikaanse bediende, geschilderd door Philip van Dijk in 1739. In datzelfde jaar kocht hij de buitenplaats Eemwijk in Voorburg. Coll. Centraal Museum, Utrecht

Paulus met Willem III naar Engeland is gegaan. Hij diende tenslotte in de lijfgarde van de stadhouder. Christiaan van der Vegt trad uiteindelijk op kermis op. Maar de meeste jongens verdwenen uit beeld zodra ze het huishouden verlieten waarin ze dienden. Sommigen deden dat nooit. 'Ik weet van de zwarte bediende Jan Christiaan op het buiten Stadwijk in Veendam. Die was door een ongehuwde commies van de Sociëteit van Suriname meegenomen naar de Republiek en bleef deze trouw tot diens dood. Hij werd in het testament van zijn broodheer goed bedacht met geld en spullen, maar dat was uitzonderlijk.'

Annemieke van der Vegt werkt aan een database waarin haar almaar groeiende verzameling gegevens een plek moet krijgen en ogenschijnlijk losse feiten met elkaar in verband worden gebracht. 'Daar kan ik wel wat hulp bij gebruiken.' Het is een fascinerende, maar ook tijdrovende uitdaging, stelt ze, de zoektocht naar het leven van zwarte bedienden op kastelen en buitenplaatsen. Dat laatste wordt beaamd door de Amsterdamse historicus Leo Balai, die een proefschrift schreef over de trans-Atlantische slavenhandel. 'Het is bovendien moeilijk om in de termen van nu te oordelen. De maatschappij was heel hard in die tijd.'

Je kunt je wel proberen voor te stellen hoe zwaar het voor die jongens moet zijn geweest. Een stad als Amsterdam had een kleine gekleurde gemeenschap, maar zwarte bedienden op het platteland stonden meestal alleen. Ze zullen het niet makkelijk hebben gehad. Maar als je het vergelijkt met de wreedheden van de Surinaamse plantages, dan waren ze hier misschien minder slecht af.'

Leo Balai zegt uit te kijken naar een boek over zwarte bedienden op kastelen en buitenplaatsen in de Republiek. 'Maar dat wordt dan wel een boek van "bloed, zweet en tranen". Het project is te omvangrijk voor één man of vrouw en de bronnen zijn heel schaars. Die bedienden, of ze zwart of wit waren, dat was gewoon personeel, daar schreef je niet over. Ze werkten voor je, je betaalde ze, of je betaalde ze niet. Voor ons als historici is dat een enorme teleurstelling.' De tentoonstelling 'Slavernij' in het Rijksmuseum zet Afrikaanse bedienden nu in het volle licht. Zo worden hun verhalen en daarmee ook die van kastelen en buitenplaatsen tegen de achtergrond van het kolonialisme verteld. Alle reden dus om de tentoonstelling te gaan bekijken. Annemieke van der Vegt mocht al door de zalen lopen voor de officiële opening, en was onder de indruk van de ingetogen sfeer en van de keuze van de makers om een audiotour met persoonlijke verhalen tot uitgangspunt van de tentoonstelling te maken. 'Je gaat mee met die verhalen, ze maken diepe indruk. Vaak dacht ik: "Dat ik dat niet wist!"'

Conrad Gietman

is hoofdredacteur van *Het Buiten* en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Hoge Raad van Adel

Twee Afrikaanse jongens, naar het leven getekend door de Zwolse kunstenaar Gesina ter Borch op 11 september 1654. Coll. Rijksmuseum, Amsterdam

i PRAKTISCHE INFORMATIE

De tentoonstelling 'Slavernij' is tot 29 augustus te bezoeken in het Rijksmuseum. Voor het leven van Paulus, zie V. Smeulders en L. Lambrechts, 'Paulus. "Moor" in de Republiek', in: E. Sint Nicolaas, V. Smeulders, e.a., *Slavernij* (Amsterdam, 2021) 122-145. Annemieke van der Vegt vertelt tijdens de audiotour over Paulus; haar presentatie en negen andere 'waargebeurde verhalen' zijn online te beluisteren (rijksmuseum.nl/nl/stories/slavernij). De zoektocht naar het leven van haar voorvader Christiaan van der Vegt is te volgen op haar blog 'Hoe heette Christiaan?' en (onder dezelfde titel) via de sociale media.

De Gelderse edelman Christiana Carel van Lintelo tot de Ehze was buitengewoon ambassadeur aan het Pruisische hof. Deze portretten van hem en zijn dochters Anna Maria Dorothea en Anna Henriette, ieder vergezeld van een (onbekende) Afrikaanse bediende, werden geschilderd door de in Berlijn werkzame kunstenaar Jerzy Liszewski in 1712. Part. coll.; foto RKD - Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis

De Maria Vossen van

Duivenvoorde

Kunstwerken op buitenplaatsen vertellen ons veel over de eigenaren door wie ze ooit werden verworven. Latere generaties bewoners leefden te midden van kunst die door voorouders met veel liefde was bijeengebracht en ontwikkelden hun eigen voorkeuren. Dat geldt ook voor Ludolphine van Haersma Buma-barones Schimmelpenninck van der Oije, die meer dan vijftien jaar de zuidvleugel van kasteel Duivenvoorde bewoonde. Haar favorieten in deze vleugel: vijf stillezens van de negentiende-eeuwse schilderes Maria Vos.

Sinds de eerste vermelding in 1226 is Duivenvoorde in Voorschoten altijd in bezit gebleven van één familie. Via vrouwelijke lijn vererfden landgoed en kasteel van de familie Van Wassenaer op de familie Steengracht en later op de familie Schimmelpenninck van der Oije. In 1960 droeg de laatste eigenaresse van het kasteel het ensemble over aan de Stichting Duivenvoorde, met de clause dat er een appartement voor familie in de zuidvleugel werd gerealiseerd. Hoewel mevrouw Van Haersma Buma in het najaar van 2019 Duivenvoorde verruilde voor een appartement in de stad, kan zij als nazaat van de oorspronkelijke eigenaren het huis en de

collectie niet helemaal achter zich laten. Ze nam me mee naar vijf stillezens van Maria Vos in de vertrekken die ze ooit bewoonde.

EEN NEUS VOOR KUNST

In de bijna acht eeuwen familiebewoning drukten alle 27 eigenaren van Duivenvoorde hun stempel op de familiecollectie en het interieur. Zo liet ook de negentiende-eeuwse kasteelheer Hendricus Adolphus Steengracht zijn sporen na in de collectie. De 25e eigenaar van het huis was een rasechte verzamelaar. Van zijn grootvader Johan Steengracht van Oostcapelle had hij in 1846 de Galerie

Ludolphine van Haersma Buma en haar echtgenoot gebruikten de Kleine Eetkamer van Duivenvoorde's winters als zitkamer. Het jachtstuk in de imposante schouw en de voorstelling van de seizoenen in de wandbetimmering geven de kamer een warm gevoel. Coll. Stichting Duivenvoorde, Voorschoten

Steengracht geërfd, een internationaal gewaardeerde en toegankelijke kunstcollectie aan de Haagse Lange Vijverberg. Steengracht groeide zodoende op tussen de kunst en ontwikkelde een neus voor mooie objecten.

Hij reisde stad en land af om zijn collectie Japans en Chinees Imari-porselein aan te vullen, legde onder meer een grote verzameling achttiende-eeuwse duelleergeweren aan en stortte zich op het verzamelen van Hollandse meesters. Stukken van Rembrandt en Jan Steen bijvoorbeeld, maar hij vulde zijn collectie ook regelmatig aan met modern werk. 'Hij verzamelde niet lukraak, maar gaf directe opdrachten aan eigentijdse meesters', vertelt Ludolphine van Haersma Buma me. Toen het moment daar was dat de jonkheer zijn Kleine Eetkamer opnieuw liet decoreren, schroomde hij niet contact te zoeken met de gevierde, in 1824 in Amsterdam geboren kunstenaar Maria Vos. In april 1874 gaf Steengracht haar de opdracht om voor hem vijf schilderijen te schilderen. Boven de schouw kwam een jachtstuk, boven de deuren van het vertrek was plaats voor de vier jaargetijden. Op ieder schilderij schilderde Vos producten en objecten die specifiek waren voor het betreffende seizoen. De winter kreeg oesters, een hete theekeutel en een paar Friese doorlopers, de lente verse eieren, de zomer witte asperges en bloeiende artisjokken en de herfst een kastanje, peren en twee raten sappige honing. De Maria Vossen waren daarmee echte *conversation pieces*, stukken waarmee je het gesprek aan tafel gaande kon houden.

VOORSTELLING DER JAARGETIJDEN

Samen met Ludolphine van Haersma Buma duik ik het huisarchief in, op zoek naar meer gegevens over de 'Maria Vossen', zoals de schilderijen in de wandelgang worden genoemd. De kunstwerken zijn een mooi voorbeeld van de rijke familieverzameling die zich binnen de kasteelmuren bevindt. Veel objecten bestaan niet op zichzelf. Vaak zijn ook de bijbehorende brieven tussen de kunstenaar en de opdrachtgever bewaard gebleven, en soms zelfs aanverwante stukken zoals een voorbereidende schets.

De correspondentie in het Duivenvoordse huisarchief over de vijf schilderijen doet vermoeden dat zowel Vos als Steengracht een stem had in de voorstelling. Het idee van de seizoenen kwam van de jonkheer zelf. '5 zulke groote voorstellingen goed in verband te brengen is geen gemakkelijke zaak', schreef Vos hem in april 1874. 'Gaarne wilde ik Uw idee eene voorstelling der jaargetijden volgen, welzoo iets toch een zeker verband geeft aan het geheel.' Wie beter en langer naar de werken kijkt, ziet nog iets uitsonderlijks: op ieder schilderij staat een levend dier. Een kat, een kip met kuikens, een badend vogeltje, en een bij.

Nergens in het oeuvre van Vos zien we dit terug. 'Het moet de humor van Steengracht zijn geweest', aldus mevrouw Van Haersma Buma. 'Je voelt aan de schilderijen dat er een echte klik was tussen Vos en Steengracht. Ze moeten elkaar hebben aangesproken en je voelt dat ze er beiden plezier in hadden.'

IN SITU

GEDEELDE GESCHIEDENIS

In 1853 was Maria Vos verhuisd van Amsterdam naar Oosterbeek om zich daar onder te dompelen in de romantische natuur en het glooiende landschap. In Oosterbeek ligt nóg een gedeelde connectie tussen Vos en Ludolphine van Haersma Buma, die in de jaren veertig in het Gelderse dorp werd gedoopt. Vos tekende ooit de kerk in Oosterbeek en die tekening is nu in haar bezit. 'Het feit dat de kerk niet lang na mijn doop in de oorlog werd verwoest, maakt de tekening extra bijzonder.'

Daarnaast maken de schilderijen onlosmakelijk deel uit van de geschiedenis van Duivenvoorde en dus van de persoonlijke geschiedenis van de oud-bewoonster. 'Als wij bij oom en tante op bezoek waren, aten we altijd in de Kleine Eetkamer. De schilderijen waren daar, ik groeide ermee op. Pas toen ik er zelf kwam wonen, ging ik mij verdiepen in de geschiedenis achter de schilderijen, achter Maria Vos.' Op mijn vraag of het moeilijk was de Maria Vossen bij haar verhuizing achter te laten op Duivenvoorde hoeft ze geen seconde na te denken. 'Gelukkig staat de deur altijd open om ze te komen bewonderen.'

Simone Nieuwenbroek

is als conservator werkzaam bij Kasteel Duivenvoorde

De stillezens van Maria Vos zijn allesbehalve 'stil'. Dat geldt ook voor *De zomer*, uit 1875. Te midden van de door de zon verlichte asperges en bloeiende artisjokken neemt een vogeltje een verfrissend bad. Coll. Stichting Duivenvoorde, Voorschoten

Engelse elegantie en neogotiek voor Twickel en Hof te Dieren

De inspiratiereis van Cornélie en Carel van Heeckeren in 1836

In 1836 maakt het echtpaar Cornélie en Carel van Heeckeren een tour langs bekende *country houses* in Engeland. Met een verbouwing op kasteel Twickel en een nieuw te bouwen villa op Hof te Dieren in het achterhoofd bekijken ze de kastelen niet alleen als toerist. Negen jaar later nemen zij de Engelse architect Robert Hesketh in de arm. Hij zal Twickel en Hof te Dieren voorzien van torens, zuilengalerijen en modern comfort.

Cornélie en Jacob van Heeckeren zien in de *State Bed Chamber* op Stowe een met zijde behangen bed op een platform, twee vergulde houten kisten met rood fluweel, chinees porselein, een 'toilette' afgedekt met een hoes van het paard van Teppo Said en een divan die ooit aan koning Hendrik VIII toebehoorde. Aquarel door Joseph Nash, 1838. Coll. Metropolitan Museum of Art, New York

De gefortuneerde erfdochter Cornélie gravin van Wassenaer Obdam en Carel baron van Heeckeren waren in 1831 getrouwd. Cornélie bezat verschillende landgoederen, waarvan Twickel in Twente verreweg het grootste was. In 1820 had ze het landgoed Hof te Dieren gekocht, waarop ze een in 'troubadourstijl' gebouw landhuis liet verrijzen. Voordat ze in het huwelijk trad, bestemde ze dit huis voor haar stiefmoeder Sophia barones van Heeckeren. Zelf ging ze na een kleine verbouwing op Twickel wonen. Na haar huwelijk zette ze met Carel de verbouwing voort.

Carel en Cornélie verkeerden in hofkringen. Carel was kamerheer van koning Willem I en Cornélie was voor haar huwelijk hofdame van prinses Anna Paulowna. Uitgebreid zullen ze kennis hebben genomen van de bouwplannen van Willem II voor zijn paleis aan de Kneuterdijk. Zijn vader had het paleis in 1816 van Cornélie gekocht. Willem II was in Engeland opgegroeid en daar geïnspireerd geraakt door de gotische stijl. In 1840 respectievelijk 1848 zou hij het paleis uitbreiden met een aantal zalen in neogotische stijl naar voorbeeld van Christ Church College in Oxford. Ook de Van Heeckerens hadden belangstelling voor de Engelse neogotische stijl. Dit wordt bevestigd tijdens hun reis naar Engeland.

REIS DOOR ENGLAND

In 1836 besluit het echtpaar naar Engeland te gaan. Op 2 oktober stappen de Van Heeckerens aan boord van De Batavier, een grote moderne stoomboot. In 21 uur varen ze van Rotterdam naar Londen. In Engeland zullen ze steden en fabrieken bezoeken, maar het hoofddoel van de goed voorbereide reis is een tocht van vier weken langs bekende kastelen en buitenplaatsen.

Cornélie reist al vanaf haar kinderjaren. Zoals altijd houdt ze een in het Frans geschreven reisjournaal bij. In Londen neemt het echtpaar zijn intrek in het beroemde hotel van 'Mr. Mivart', vanaf 1854 bekend als Claridge's. Na tien dagen vertrekken ze voor hun kastelentocht met in hun bagage *Leigh's New Pocket Road-book of England and Wales*. Hun gids is bewaard gebleven in de bibliotheek van Twickel. Alle bezienswaardigheden staan erin. Zo kunnen ze niets missen.

Ze kiezen voor de kastelen Blenheim, Stowe, Warwick, Chatsworth, Eaton Hall, Earl Stoke Park, Fonthill Abbey, Wardour, Wilton, Windsor en Hampton Court. Van Longleat zien ze alleen het park en bij Corsham Court wordt hen de toegang geweigerd. Het dagboek van Cornélie is levendig en persoonlijk. Het landschap en de 'aardige' dorpjes met gotische kastelen, kerken en cottages krijgen een lovende beschrijving. De verslagen over de bezochte kastelen lardeert Cornélie met historische verhalen, wetenswaardigheden over de bewoners, de omringende parken en de inrichting met schilderijen, meubels en curiosa.

Met name de bezoeken aan Stowe, Chatsworth en Eaton Hall zullen – zo blijkt later – Carel en Cornélie inspiratie bieden voor toepassingen op Dieren en Twickel. In Dieren overwegen ze aanvankelijk een nieuwe villa te bouwen, maar door het overlijden van Sophia van Heeckeren in 1847 komt het landhuis vrij, wat leidt tot een verbouwing. Twickel wordt dan onder meer uitgebreid met een torenpaviljoen aan de noordzijde. De Engelse architect Robert Hesketh maakt tal van schetsen met plannen voor beide huizen. De Van Heeckerens zijn met hem in contact gekomen dankzij hun in Engeland gevestigde vriend Robert Boreel. De eerste ontmoeting met Hesketh vindt plaats op Twickel, waar hij in juni 1845 zijn opwachting maakt. Uit de bewaard gebleven correspondentie en tekeningen blijkt dat in de daaropvolgende jaren verschillende bouwplannen van de in Londen gevestigde architect zijn uitgevoerd, waaronder verbouwingen aan het kasteel Twickel (1845-1851) en de rentmeesterij (1865-1867). Het huis in Dieren verbouwt Hesketh in 1847-1852 en nogmaals in 1864-1865. Aan het complex van Dieren wordt in 1848-1850 een portierswoning toegevoegd. Het vertrouwen dat hij van de Van Heeckerens krijgt, leidt overigens voor zover bekend niet tot meer opdrachten in Nederland. De kiem voor de interesse in de Engelse architectuur en wellicht ook voor de samenwerking met Hesketh, wordt als gezegd gelegd tijdens de reis van 1836 door Engeland. Het gaat te ver om alle mogelijke inspiratiebronnen en plannen de revue

Jacob Derk Carel baron van Heeckeren en Maria Cornelia gravin van Wassenaer, geschilderd door Jean-Baptiste van der Hulst. De portretten dateren uit 1832 respectievelijk 1829. Coll. Stichting Twickel, Delden

VERRUKT VAN STOWE

Het eerste kasteel dat het echtpaar bezoekt is Blenheim Palace. Behalve de bibliotheek en het theatertje kan het Cornélie niet bekoren. Vanuit het park gezien vindt ze de voorgevel van het kasteel meer buitengewoon dan aangenaam. Het verslag van het bezoek is dan ook kort, in tegenstelling tot dat van Stowe. Het perfect onderhouden park kan Cornélie 'niet in alle schoonheid beschrijven', al doet zij wel een goede poging. Na het passeren van de magnifieke ingangspoort doemt het kasteel op. Het ligt aan de oever van een mooie waterpartij. Het rijtuig slingert zich langs boomgroepen en gazons die zich uitstrekken over heuvels met grazend vee. Via een ijzeren hek dat damherten op de wildbaan scheidt van de *pleasure grounds* bereiken Cornélie en haar man de hoofdingang aan de achterkant. Het exterieur met de zuilengalerijen en het bordes krijgen grote waardering. Van het interieur met veel kunst en bijzondere voorwerpen geeft Cornélie het statiebed een speciale vermelding. Ook een met fresco's beschilderde zaal en de bibliotheek met zeven hoge ramen zijn vermeldenswaard. De bibliotheek was in 1805 door architect Sir John Soane ontworpen in de door hem zelden toegepaste gotische stijl. Voor Dieren zal Hesketh later een tekening met twee zuilengalerijen presenteren. Voor Twickel ontwerpt hij een *portico italiano* voor de achtergevel. De zuilengalerijen op Stowe zullen hiervoor als inspiratie hebben gediend. In de map met verbouwingsplannen voor Dieren bevinden zich een prachtige tekening van een bed en een pagina

te laten passeren; we beperken ons tot enkele opvallende voorbeelden in relatie tot de bezochte huizen.

Maquette van het noordtorenpaviljoen van Twickel, vervaardigd door Robert Hesketh. Coll. Stichting Twickel, Delden

met drie bedden uit een prospectus van de meubelfabriek Jackson & Graham, een firma die dankzij de wereldtentoonstelling in het Londense Crystal Palace in 1851 grote bekendheid zou krijgen. Ook in andere huizen ziet Cornélie tijdens haar inspiratieris bijzondere bedden.

Achterzijde van Twickel met links de noordtoren, de *portico italiano* rond de achteringang, en rechts het door Hesketh op de zuidtoren toegevoegde tentdak. Coll. Stichting Twickel, Delden

Voor Hof te Dieren zoekt het echtpaar een nieuw statiebed. Een map met verbouwingsplannen voor Dieren bevat een pagina met drie bedden uit een prospectus van de meubelfabriek Jackson & Graham. Het is onbekend of een dergelijk rijk gestoffeerd bed daadwerkelijk is besteld. Coll. Huisarchief Twickel, Delden

Na hun bezoek aan Warwick laten de Van Heeckerens in een metaalslagerij in Birmingham een penning slaan van de vaas van Warwick. Coll. Stichting Twickel, Delden

PERFECTE OUDERDOM

Warwick met zijn drie torens en onregelmatige bouw roept de sfeer op van een authentiek middeleeuws gebouw. Tijdens het bezoek gaat Cornélius aandacht met name uit naar een beroemde vaas. De oude tuinman die het echtpaar rondleidt, vertelt een apocrief verhaal over een reus die de schrik van de omgeving was en wiens maaltijd in de vaas werd opgediend. In de warme kas staat het origineel: een Romeinse marmeren vaas die in 1771 was opgegraven in de tuinen van de villa Hadrianus in Tivoli. De vaas had zijn weg gevonden naar Warwick en draagt daarom de naam van het huis. De antieke vaas – door prenten van Giovanni Battista Piranesi beroemd in heel Europa – maakt op de Van Heeckerens een dermate grote indruk dat ze een penning met de afbeelding ervan kopen. Deze berust nog altijd in de bibliotheek van Twickel. Op een foto uit circa 1885 van Dieren is een grote tuinvaas te zien. De gelijkenis met de Warwick vaas is onmiskenbaar. De vaas staat prominent voor de zuilengalerij. Dit geheel verwijst zowel naar Warwick als naar Stowe.

CHATSWORTH'S LUXE

Cornélie omschrijft Chatsworth als een in moderne stijl gebouwd kasteel. Vooral het interieur is overweldigend; Cornélie stelt vast dat het hele huis de grootste luxe uitstraalt. Haar aandacht gaat met name uit naar de nieuwe, nog niet voltooide vleugel. Deze omvat een eetzaal voor 52 couverts, een kabinet met een galerij voor een orkest, een bibliotheek en twee kabinetten die zijn ingericht naar de laatste mode. Ook de galerij met moderne beelden van Antonio Canova en Bertel Thorvaldsen roemt ze. Het bezoek aan Chatsworth beslaat twee dagen, waarvan de tweede dag in de tuinen wordt doorgebracht. Dat de Van Heeckerens bijzondere gasten zijn, blijkt niet alleen uit de uitgebreide rondleidingen door huis en tuin: de beroemde cascade wordt speciaal voor hen aangezet. Cornélie beschrijft dat

Carel vóór de rondleiding het verzoek krijgt zijn naam in een boek te schrijven. In een van de gastenboeken van Chatsworth staat inderdaad bij de datum 22 oktober 1836 de naam van Baron van Heeckeren uit Nederland.

Het bezoek aan Chatsworth en de door Cornélie beschreven luxe van dit 'kasteel in moderne stijl' met zijn comfortabel uitgevoerde nieuwe aanbouw, zal de gedachten van het echtpaar over hun eigen bouwplannen ongetwijfeld hebben gestimuleerd.

Vooral het interieur is overweldigend

EEN GOTISCH JUWEELTJE

Het kost het echtpaar enige moeite om toegang te krijgen tot het gotische juweeltje Eaton Hall. 'Het kasteel zou niet eleganter kunnen zijn', aldus Cornélie. Bij uitzondering noteert ze het bouwjaar: 1813 of 1814. Ze is zich er dus van bewust dat het gebouw van recente datum is. Een deel van het meubilair is ingepakt voor het winterseizoen, waardoor het Nederlandse echtpaar de statieslaapkamer niet in volle glorie kan zien.

De deuren, plafonds en kruisgewelven van de appartementen in Eaton Hall zijn zuiver gotisch en minutieus afgewerkt. Het huis heeft een bibliotheek die aan alle verwachtingen van een modern gebouw voldoet en bestaat uit een enfilade van drie vertrekken. Het eerste vertrek wordt slechts verlicht door gebrandschilderde ramen, het tweede is een ronde zaal met twee kruisgewelven en het derde een galerij ondersteund door twee zuilengangen. Cornélie beschrijft de gewelven charmant en treffend als 'slanke, elegante, witte en vergulde zuilen met bogen die in de gewelven samenkomen in een verguld "massief"'. Uit het verslag spreekt haar grote voorliefde voor de gotiek. Het wekt dus geen verbazing dat deze stijl in de tekeningen van Hesketh nadrukkelijk aanwezig is.

Hof te Dieren met een van de twee door Hesketh aangebouwde zuilengalerijen en op de voorgrond een imposante tuinvaas. Coll. Gelders Archief, Arnhem

TECHNIEK EN MODERN COMFORT

Het dagboek getuigt tevens van Cornélius belangstelling voor de toepassing van moderne technieken. De reis langs kastelen wordt afgewisseld met bezoeken aan fabrieken in Birmingham en Manchester. In een stoommachinefabriek, een glasfabriek, een katoenfabriek, een metaalslagerij en -gieterij, en een fabriek waarin imitaties worden gemaakt van het populaire Chinese en Japanse lakwerk, neemt het echtpaar kennis van industriële processen. Dit is niet ongebruikelijk. Al in de achttiende eeuw bezochten reizigers naast kastelen en kunstverzamelingen industriële nieuwigheden en fabrieken. De interesse van Cornélie gaat ook uit naar modern wooncomfort. Op Eaton Hall heeft zij veel aandacht voor de warmteleidingen die (samen met haardvuren) het huis verwarmen, op Chatsworth voor de twaalf *cabinets de toilette* en in de hotels in Londen, Oxford en Birmingham voor de gaslampen.

PLANNEN VOOR TWICKEL EN DIEREN

Het verslag van Cornélie uit 1836 levert geen direct 'bewijs' voor inspiratie en ideeën voor de verbouwingen. Maar dat de Van Heeckerens in de jaren daarna nog twee keer naar Engeland reizen is wel veelzeggend. Na hun eerste kennismaking met de toepassing van eigentijdse bouwkunst en modern wooncomfort, verdiepen ze in 1842 tijdens een verblijf in Londen hun kennis door de aanschaf van catalogi en voorbeeldboeken. In het najaar van 1845 bezoeken ze Hesketh in zijn kantoor om zijn eerste plannen voor Twickel te bespreken.

De Van Heeckerens laten zich niet verleiden tot extravagante uitgaven

De ontwerpen van Hesketh sluiten aan op de Engelse voorbeelden die het echtpaar in 1836 had gezien. In veel van zijn ontwerpen keert de in het reisverslag zo enthousiast beschreven neogotiek terug. Ook het moderne wooncomfort krijgt een belangrijke plek in Heskeths tekeningen. Zowel op Twickel als op Dieren installeert hij een waterleiding en wc's, op Twickel ook een verwarming op stoom. Voor Nederland lijkt dit uitzonderlijk. De in de hoogste kringen verkerende Cornélie keek in 1825 nog haar ogen uit in het stadspaleis van gravin Stroganov in Petersburg, waarin zij 'onvoorstelbaar comfort en een verrukkelijke badkamer' aantrof.

De Van Heeckerens laten zich niet verleiden tot extravagante uitgaven: de zuilengalerijen op Dieren en de noordtoren op Twickel vallen in het niet bij hun somptueuze Engelse voorbeelden. Niet uitgevoerd wordt Heskeths ontwerp van een kunstgalerij voor Carel, die een jaar na de eerste Engelse

De tuinvaas in het huispark van Twickel. Deze vaas is afkomstig uit het park van Hof te Dieren. Foto Redmer Alma

inspiratiereis was begonnen met het verzamelen van schilderijen. Cornélie zal het resultaat van de verbouwingen niet meer aanschouwen. Ze overlijdt op 31 maart 1850. In een van haar laatste brieven aan Carel meldt ze de aankomst op Twickel van de verwarmingsketel.

De tocht langs de *country houses* legt een kiem voor nieuwe ideeën over stijl en wooncomfort, die later uit zullen monden in een reeks van verbouwingen op Twickel en Dieren.

VERDER LEZEN

A. Brunt en J. Haverkate, *Tussen twee tijden. Het levensverhaal van Carel baron van Heeckeren 1809-1875* (Zwolle, 2010).
T. Coppens, *Marie Cornélie. Dagboek van haar reis naar het hof van Sint-Petersburg 1824-1825*, (Amsterdam, 2003).
H. Bremer, 'Reissouvenirs uit Frankrijk', *Twickelblad* (2020), nr. 4, 14-15.

Hélène Bremer

is kunsthistorica en maakt als onafhankelijk curator tentoonstellingen met hedendaagse kunst in historische huizen

Aafke Brunt

is onlangs gepensioneerd als archivaris van de Stichting Twickel

Dansen in het groen

Pieter de Ruiter produceert performancekunst op locatie

Merel Haverman

Jaren geleden zat Pieter de Ruiter in de trein naar Delft om daar lucht- en ruimtevaart te gaan studeren. Onderweg begon hij te twifelen over zijn bestemming. Wilde hij wetenschapper of toch danser worden? Delft bereikte hij nooit. Een carrière als danser bracht hem naar alle uithoeken van de wereld. Nu zoekt hij in Nederland naar locaties op landgoederen en buitenplaatsen om performancekunst te programmeren.

In de jaren dat Pieter de Ruiter bij internationale gezelschappen danst, begint hij ook zelf te choreograferen. In 1991 richt hij de stichting Dancity Amsterdam op. Dit biedt hem mogelijkheden zich te ontwikkelen tot regisseur van multidisciplinaire voorstellingen waarin dans, theater en beeldende kunst samenkomen. 'Uiteindelijk is het na 25 jaar meer theater geworden dan dans, al ben ik wel iemand die stukken maakt met een choreografisch oog.' Je kunt De Ruiter de *uomo universale* van de podiumkunsten noemen. Hij is in brede zin thuis in de culturele wereld. Naast zijn werk als

choreograaf, regisseur en producent was hij werkzaam als docent en adviseur en maakt hij deel uit van verschillende commissies.

Was er een moment dat je dacht: ik wil voor kastelen, buitenplaatsen en landgoederen gaan programmeren?

Een aantal jaren geleden heeft Hanneke Ronnes mij meegenomen op een excursie langs de Vecht. Hanneke is bijzonder hoogleraar Historische buitenplaatsen en landgoederen in Groningen en introduceerde mij in de wereld van de erfgoedsector. Toen zag ik dat op daar behoefte is aan een expertise die

Ik vind dat locatie en werk op een of andere manier in discussie moeten gaan.

De performance *Still Life* tussen het groen van landgoed Overcingel te Assen. Foto Het Drentse Landschap, Assen

ik heb: het programmeren van performancekunst, op basis van muziek, dans, theater, literatuur en beeldende kunst. Er is op kastelen, buitenplaatsen en landgoederen altijd wel vraag naar podiumkunst met thema's die aansluiten op de geschiedenis of de gelegenheid. Wat mij daarin extra stimuleert is dat de omgeving iets toevoegt aan de performance en de performance iets toevoegt aan de omgeving.

Wat is de meerwaarde van programmeren op een landgoed?

Een bestaand muziekstuk of theaterstuk is in de perceptie van de maker eigenlijk nooit af en bij het maken van nieuw werk staat ontwikkeling centraal. Het werken op locatie biedt mogelijkheden voor die ontwikkeling. Het presenteren van performancekunst op landgoederen, buitenplaatsen en kastelen is uitdagend vanwege de geschiedenis van de locatie, die altijd een rol speelt, maar ook vanwege de samenwerking met de architectuur en de omgeving. Ik vind dat locatie en werk op een of andere manier in discussie moeten gaan. Het is daarom belangrijk om te kijken of je iets kan toevoegen aan thema's die spelen rond dit erfgoed en een discussie kan losmaken met wat je laat zien. Dit hoeft niet perse confronterend te zijn, maar het moet wel vragen oproepen. Dat maakt werken op locatie zo bijzonder. Hoe kan een maker zijn ideeën gestalte geven met zo'n uitdagende omgeving?

Producent en programmamaker Pieter de Ruiter. Foto Isis van der Knaap

Wat maakt kastelen, buitenplaatsen en landgoederen geschikt voor performancekunst? Zijn er aanpassingen die je moet maken?

Mijn eigen fascinatie met het creëren op locatie komt voort uit mijn samenwerking met decorontwerpers en theaters. Ik ben als maker opgegroeid in het Grand Theatre in Groningen, waar veel mogelijkheden waren en waar ik veel geleerd heb. Als je in dat specifieke theater een voorstelling ontwikkelde en die vervolgens in een ander theater monteerde, kreeg die ineens een andere betekenis. Of het werkte niet meer. Met dat oog kijk ik naar het samenbrengen van locaties en performances. Je moet altijd aanpassen. Het kan nooit één op één en er is altijd een risico. Onderhand heb ik nu de expertise in huis om dat te kunnen beoordelen en daarmee om te gaan. Ook als maker moet je bereid zijn je werk op een andere manier te gaan bekijken en presenteren. Dat creatieve proces vind ik spannend. Dan zie je, dat is mijn ervaring, dat makers vaak een nieuw inzicht in hun eigen werk krijgen tijdens dit soort projecten.

De performances op Overcingel vonden plaats in de buitenlucht. Hier spelen de elementen ook een rol. Dat heb je niet in de hand.

Ja, alleen het weer al. In Nederland moet je daar op een positieve manier mee om weten te gaan. Het is belangrijk om te kunnen improviseren. In het geval van slecht weer kan je denken aan het bouwen van tenten of installaties, of om de performance naar binnen te brengen. Het spontane schakelen kost veel energie en vergt flexibiliteit.

De omgeving speelt bij de presentatie op locatie een belangrijke rol. Omgevingsgeluiden gaan deel uitmaken van de performance. In de vorige eeuw is daar veel mee geëxperimenteerd door componisten, denk bijvoorbeeld aan 4'33" van John Cage. Bij het programmeren moet je rekening houden met alle aspecten die gaan afleiden

of het geheel juist versterken: achtergrondgeluiden, weer, omgeving en publiek. Het doet in feite allemaal mee met de voorstelling. Uiteindelijk moet je spelen met wat er is en ervan uitgaan dat het altijd goed komt. Dat maakt het werk soms lastig en tegelijkertijd enerverend. Angst is een mooi element waar je mee om moet leren gaan als je op locatie wilt werken. Het is altijd anders. Dat is eigenlijk een meerwaarde voor maker, locatie en publiek.

Waar ben je nu mee bezig?

Door corona is het organiseren van evenementen op landgoederen, buitenplaatsen en kastelen volledig stil komen te liggen. Met Nicole Beutler Projects heb ik afgesproken om *Still Life* vaker op buitenplaatsen te presenteren. Die afspraak heb ik ook met een aantal muziekprojecten gemaakt. Ook gaat mijn aandacht uit naar diversiteit in de kunsten. De *urban scene* in Rotterdam is erg sterk geworden en wordt steeds professioneler. Een aantal jaar geleden heb ik een interessant project gedaan in Gaza met kunstenaars daar. Ik zou het geweldig vinden om die twee werelden in Rotterdam bij elkaar te brengen. Momenteel krijgen ideeën vorm om dit *in residence* op een landgoed samen te brengen. Ik zie er naar uit om de nieuwsgierigheid en creativiteit van beide groepen daar los te laten en hoop dat alle partijen enorm geïnspireerd raken.

Merel Haverman
is werkzaam als historicus
bij Stichting In Arcadië

1 PRAKTISCHE INFORMATIE

Wilt u een performance organiseren op een landgoed, kasteel of buitenplaats? Neem dan contact op met Pieter de Ruiter via p.de.ruiter@ziggo.nl.

dicht bij de natuur

Restauratie en onderhoud van historische kassen
Levering van retro smeedijzeren kassen

0342 491202 INFO@BUITEN-GOED.NL WWW.BUITEN-GOED.NL

De voordelige gids op de smartphone van uw bezoeker

Voor uw kasteel, buitenplaats, tuin of museum

- geschikt voor tekst, beeld, video en audio
- met eigen logo en kleur
- voor binnen en buiten
- content zelf in te voeren
- altijd aan te passen
- mogelijkheid tot respons
- coronaproof (eigen telefoon)

Info: www.uwmuseumgids.nl

voorbeeld gids

STOFFEN WANDBESPANNING VOLGENS AUTHENTIEKE WERKWIJZE AANGEBRACHT IN KASTEEL GAASBEEK

Frans Hazenbosch
SPECIALIST IN WANDBESPANNING

Wandbespanning is een techniek waarbij exclusieve stoffen of behangsels op een betengelde ondergrond worden aangebracht

www.wandbespanning.nl Neem contact op via info@wandbespanning.nl of bel +31 (0)6 55 33 16 47

Koloniaal landleven in Batavia

Het landhuis Tanah Abang Heuvel

Sven Verbeek
Wolthuys

Het verhaal van de bloeitijd en het verval van Tanah Abang Heuvel weerspiegelt de ups en downs van koloniale landhuizen in het voormalig Nederlands-Indië. In de jaren tachtig moesten de laatste delen van het in de achttiende eeuw gestichte Tanah Abang Heuvel wijken voor de economische groei van Jakarta. De laatste jaren groeit de belangstelling van vooral jonge Indonesiërs voor koloniaal erfgoed. Voor Tanah Abang Heuvel is dat te laat, maar wellicht niet voor andere oude, monumentale buitens.

De Indonesische hoofdstad Jakarta telt momenteel ruim elf miljoen inwoners. Dat zijn er veel meer dan in maart 1942, toen de stad nog Batavia heette en er met de Japanse inval een einde kwam aan ruim drie eeuwen Nederlandse koloniale overheersing. Er woonden toen ongeveer vijfhonderdduizend mensen. Deze explosieve bevolkingsgroei heeft grote gevolgen gehad voor het behoud van het koloniale erfgoed in de hoofdstad. Vooral de economische vooruitgang onder president Soeharto in de jaren zeventig en tachtig resulteerde in de afbraak van veel oude gebouwen. Dat gold met name voor achttiende-eeuwse landhuizen die, vanwege hun omvang, al aan het einde van de Nederlandse overheersing in slechte toestand verkeerden en in veel gevallen niet meer als woonhuis in gebruik waren.

INDISCHE LANDHUIZEN

Vanaf de achttiende eeuw verhuisde de elite van Batavia vanuit het voormalige fort naar het hoger gelegen gebied ten zuiden van de stad, waar het aangenamer wonen was. Tussen 1700 en 1770 stichtte men daar weelderige landhuizen met bijgebouwen en grote parkachtige tuinen. Ze werden gebouwd in Europese stijl, maar wel met aanpassingen die ze bestand maakten tegen de tropische omstandigheden. In de tweede helft van de achttiende eeuw onderging de architectuur meer Indische invloeden.

Zo ontstond het Nederlands-Indische landhuis. De onderkant van het gebouw had openingen voor een betere toevoer van licht en lucht en was geïnspireerd op het Javaanse huis. De bovenkant oogde vaak Europees door de kozijnen, ramen, deuren en ornamenten. De zolder bleef een grote ongebruikte ruimte – dit moest voorkomen dat het huis te veel opwarmde. Het enige nog bestaande buitenhuis in Jakarta uit deze periode is het voormalige landhuis van Reinier de Klerk aan het vroegere Molenvliet. In dit uit 1760 daterende gebouw is nu het *Arsip Nasional* gevestigd, het nationale archief van Indonesië.

Tot in de jaren vijftig telde Jakarta nog meerdere origineel achttiende-eeuwse landhuizen, al waren deze vaak onbewoond of in gebruik als onderne-
ming. Daarna zijn deze huizen versneld afgebroken, vaak ook omdat het onderhoud te duur werd en de grondprijzen in de almaar groeiende wereldstad stegen. Veel huizen uit de latere koloniale tijd, vaak bescheidener in omvang, hebben eveneens het veld moeten ruimen. Pogingen van de stedelijke autoriteiten om historisch erfgoed te beschermen zijn slechts ten dele gelukt.

De meeste landhuizen lagen als gezegd ten zuiden van Batavia, vaak tussen Meester Cornelis (nu Jatinegara) en Buitenzorg (Bogor). Een uitzondering was Tanah Abang, dat zich in het centrum van Jakarta bevond. Pas in de jaren tachtig zijn de originele west- en oostvleugel van het landhuis afgebroken.

RODE AARDE

'Tanah Abang' is Javaans en betekent 'rode aarde'. Tanah Abang is ook de naam van het zuidelijkste deel van Batavia, dat in de zeventiende eeuw werd gedomineerd door Chinese landeigenaren. Deze

exploiteerden hier suikermolens en fruitboomgaarden. Het hoogste deel van Tanah Abang zou later Tanah Abang Heuvel gaan heten. In 1710 liet gouverneur-generaal Abraham van Riebeeck zijn oog op de heuvel vallen. Hij zag het als een geschikt woonoord buiten de stadsmuur van het ongezonde Kasteel van Batavia en zette er een groot landhuis neer.

Dertig jaar later gaf gouverneur-generaal Gustaaf Willem van Imhoff opdracht dit landhuis af te breken en een heel nieuw onderkomen te bouwen. In aanzien deed dat niet onder voor de grootste buitens langs de Vecht in Nederland. Het hoofdgebouw telde twee verdiepingen en twee uitgestrekte vleugels. Ook die vleugels waren twee verdiepingen hoog. Gasten van de gouverneur-generaal moesten twee grote hekken passeren. Het eerste was voorzien van wachthuisjes. Aan de binnenzijde van het hekken waren twaalf marmeren beelden geplaatst die Van Imhoff speciaal in Nederland had laten vervaardigen. Voor de hoofdingang stonden zes rijen met bomen. Het Tanah Abang landgoed nam inmiddels een prominente plaats in Batavia in door de *pasar* (markt) direct naast het landgoed, waarvoor het gouvernement in 1735 toestemming had gegeven. Met Pasar Senen zou Pasar Tanah Abang de belangrijkste markt van Batavia worden.

OPGESPLITST

In de late achttiende eeuw verwisselde Tanah Abang meerdere keren van eigenaar. In 1789 kocht Willem Vincent Helvetius van Riemsdijk het landgoed. Net als eerdere eigenaren zag hij het als een goede belegging. Rond 1800 was hij de meest welvarende landeigenaar in Indië. Hij bezat enkele tientallen andere landgoederen, waarvan Tjampea bij Buitenzorg (Bogor) het bekendst was. Daar bracht hij ook het grootste deel van zijn tijd door.

Van Riemsdijks gelijknamige zoon liet het grote landhuis van Tanah Abang in vier afzonderlijke huizen opsplitsen. Dit moet rond 1830 zijn gebeurd, aangezien het originele landhuis nog op een kaart uit 1826 staat aangegeven en de oudst bekende foto van de nieuwe situatie, uit 1863, bomen laat zien die zo'n drie decennia oud waren. Bij de splitsing is het gehele hoofdgebouw afgebroken en werden de twee vleugels omgebouwd tot afzonderlijke huizen, met overhangende daken die bescherming boden tegen de tropische hitte en zware regenbuien.

De voormalige oost- en westvleugel van het oude landhuis waren nog altijd gebouwen van een aanzienlijke omvang. Beide huizen hadden een woonoppervlakte van vierduizend vierkante meter, verspreid over twee verdiepingen, en telden meer dan tien slaapkamers. De twee voormalige 'wachthuisjes' werden twee gelijkvloerse woningen, elk met een woonoppervlakte van vijftienhonderd vierkante meter en voorzien van overhangende daken. Het totale landgoed Tanah Abang bestond nu dus toen uit vier huizen op een stuk grond van in totaal drie hectare, midden in de stad.

ECHTE LANDHEREN

In 1863 kwam het landgoed in handen van Jannus Theodorus Bik, die getrouwd was met de weduwe van Van Riemsdijk. Dorus Bik was al sinds 1816 in

Pieter Albert de Nijs Bik, zittend in de voorgalerij van zijn huis op Tanah Abang Heuvel. De foto dateert uit 1907 of 1908. Part. Coll.

Batavia en maakte samen met zijn broer Adriaan als tekenaar deel uit van een door koning Willem I uitgezonden expeditie onder leiding van de botanicus professor Caspar Reinwardt die de kolonie in kaart moest brengen.

Na zijn pensionering als tekenaar op 36-jarige leeftijd maakte Dorus Bik een fortuin als landeigenaar. Het huwelijk met de rijke weduwe Van Riemsdijk had daaraan bijgedragen, maar ook het verhuren van landhuizen in de omgeving van Batavia en Buitenzorg. Die waren flink in waarde gestegen. Bik stierf in 1875 en liet zijn hele vermogen en landgoederenbezit ter waarde van negentien miljoen gulden na aan zijn tienjarige zoon. Toen die vijf jaar later zelf overleed, werd het kapitaal verdeeld over 32 neven en nichten. Pieter Albert de Nijs Bik, mijn betovergrootvader, was een van de gelukkigen. Hij kocht de andere familieleden uit en kwam in 1897 in het volledige bezit van Tanah Abang Heuvel.

Dertien jaar daarvoor was hij al gaan wonen in een van de gelijkvloerse huizen op het landgoed. De Nijs Bik runde Tanah Abang Heuvel als een echte landheer. In 1905 bracht hij de vier huizen onder in een Naamloze Vennootschap. De twee grote verdiepingshuizen verhuurde hij meestal, vaak aan consuls. Deze richtten de benedenverdieping als kantoor in en woonden met hun familie op de eerste verdieping. Het andere gelijkvloerse huis kwam in 1906 in bezit van De Nijs Biks dochter Caroline en haar man Wim van Garderen, die later directeur zou worden van de verzekeringsmaatschappij NILLMIJ in Batavia.

STIEKEM NAAR DE PASAR

Mijn in 1905 geboren grootmoeder Welly van Garderen bracht haar jeugd grotendeels door op Tanah Abang Heuvel. Ze kon daar mooie verhalen en anekdotes over vertellen. Bijvoorbeeld hoe ze soms als zesjarig meisje 's avonds stiekem uit het slaapkamerraam sloop om samen met haar jongere broertje naar de nabijgelegen pasar te lopen. Daar

kochten ze dan bij de eetstalletjes zoete lekkernijen, met geld dat ze hadden gegapt uit de portemonnee van hun ouders.

In Tanah Abang woonden veel Chinese en Arabische textielhandelaren. Vooral de Chinese begrafenisoptochten met hun ceremonies waarbij nepmuntjes

Gouverneur-generaal Gustaaf Willem van Imhoff liet rond 1740 een nieuw landhuis bouwen op Tanah Abang. Gravure van Johannes Rach, omstr. 1770.

De Nijs Bik runde Tanah Abang Heuvel als een echte landheer

werden gestrooid en 'huildames' voor veel geluid zorgden, trokken veel bekijks. Dat gold ook voor het traditionele vuurwerk tijdens het Chinees nieuwjaar. Na het vuurwerk kreeg de familie De Nijs Bik altijd een stoet Chinezen op bezoek – vooral zakelijke relaties, die maaltijden en geschenken bij de landheer en zijn familie kwamen brengen.

De voormalige oostvleugel van het landgoed in 1863. Part. coll.

In de negentiende eeuw was het landgoed alleen te bereiken geweest met paard en wagen over een zandweg, die in de regentijd vaak onbegaanbaar werd. Maar inmiddels waren de gevolgen van de moderne tijd eindelijk merkbaar in Batavia. In 1862 had het stadsbestuur een begin gemaakt met de aanleg van gasverlichting langs de straten en in 1899 deed de elektrische tram zijn intrede, snel gevolgd door de telefoon. In 1908 reed Pieter Albert de Nijs Bik zijn eerste auto het landgoed op. Met name de grote hoorn (toeter) had een onweerstaanbare aantrekkingskracht op zijn kinderen. In het midden van de jaren twintig werden de wegen in Tanah Abang geasfalteerd.

HOTEL EN HOOFDKWARTIER

Na het overlijden van Pieter Albert de Nijs Bik in 1920 verkochten zijn nabestaanden de twee verdiepingshuizen aan de Nederlandsche Handel Maatschappij (De Factorij) en de firma MacLaine & Watson. De directeuren van beide bedrijven woonden hier tot maart 1942. De twee gelijkvloerse huizen bleven in eigendom van de familie Bik tot 1939, respectievelijk 1948. Tussen 1946 en 1949 werden twee huizen op het landgoed omgebouwd tot hotel van het NIWA (Nederlands-Indische Welfare Artiesten). In het hotel verbleven artiesten die in de archipel voor militairen optraden. Bekende namen onder de gasten waren Fons Rademakers, Cor Hermus en Mary Dresselhuys. Het oude gelijkvloerse huis van De Nijs Bik kreeg zelfs helemaal een inrichting als decor- en rekvisietepool. Na de soevereiniteitsoverdracht werden deze huizen onderdeel van de Nederlandse Militaire Missie, die opleidings- en overdrachtswerkzaamheden verrichtte voor het nieuwe leger van Indonesië. Vanaf 1954 waren de vier huizen op het landgoed eigendom van de Indonesische Luchtmacht (*Angkatan Udara Republik Indonesia*), die het voormalige land-

goed inrichtte als hoofdkwartier. Al snel volgde afbraak van de twee gelijkvloerse huizen. De twee verdiepingshuizen van Van Imhoffs achttiende-eeuwse landhuis wisten daarentegen te overleven tot het midden van de jaren tachtig.

HERWAARDERING VOOR KOLONIAAL ERFGOED

Inmiddels zijn ook koloniale landhuizen uit de negentiende en vroege twintigste eeuw in Jakarta afgebroken. Pogingen om cultuurhistorisch erfgoed te behouden konden in het verleden niet altijd op succes rekenen. Toch groeit juist onder jonge inwoners van Jakarta de interesse in de geschiedenis van hun eigen stad. Dat komt deels doordat het koloniale verleden nog altijd weinig aandacht op school krijgt. Bovendien verdwijnt de historie steeds meer uit het stadsbeeld.

Socialmedia-accounts met foto's en video's over de geschiedenis van Jakarta wakkeren deze belangstelling aan. De aankondiging van de afbraak van een oud huis of kantoor uit de koloniale tijd zorgt regelmatig voor protesten en campagnes. Veertig of vijftig jaar geleden was dat ondenkbaar geweest. Inmiddels zijn er allerlei voorbeelden van geslaagde restauraties, waarvoor met name bedrijven en particulieren geld beschikbaar stellen. Toch blijven de pogingen om koloniaal erfgoed te redden onvoorspelbaar, incidenteel en ongecoördineerd.

Sven Verbeek Wolthuys

is consultant, researcher en auteur. Hij schrijft over de geschiedenis van Jakarta op 'Lost Jakarta' (Facebook en Instagram, YouTube).

i PRAKTISCHE INFORMATIE

De auteur schreef over de geschiedenis van het landgoed (en de wijk) Tanah Abang en de familie Bik het boek *250 Years in Old Jakarta*. Het boek (met meer dan 500 foto's) is te bestellen via uitgever Lost Jakarta Publishers (lostjakarta.com).

Sven Verbeek Wolthuys bij het familiegraf De Nijs Bik in Tanah Abang. Part. coll.

De mens of de plek

Een levensbeschrijving van een kasteel of buitenplaats?

Fred Vogelzang

De havezate Eversberg, afgebeeld op een bord van porselein, 1820. In opdracht van koningin Wilhelmina en haar kinderen liet Frédéric Théodore Faber in zijn porseleinfabriek in Elsene bij Brussel een 352-delig servies met Nederlandse 'gezichten' vervaardigen. De koningin en haar kinderen boden het servies aan koning Willem I aan op zijn 48e verjaardag. Coll. Koninklijke Verzamelingen, Den Haag.

Er bestaan inmiddels talloze monografieën over Nederlandse kastelen en buitenplaatsen. Ook de afgelopen jaren verscheen weer een hele reeks 'kasteelboeken'. Hoe verhouden die zich tot de oudere kasteelliteratuur en tot nieuwe benaderingen en concepten?

In deze bijdrage kijk ik vanuit dit perspectief naar zeven onlangs verschenen monografieën over Allersmaborg, Biljoen, Dekemastate, Eversberg, Geul, Ockenburgh en Villandry. Het ligt in de lijn der verwachting dat er veel overeenkomsten tussen deze boeken zijn. Ze gaan over huizen, hun bewoners en omgeving. Wat ook overeenkomt is de luxe uitvoering. Het betreft bijna altijd een kloek koffietafelboek, uitpuilend van de kleurenreproducties, gebonden, gedrukt op mooi papier en soms, toppunt van luxe, met een leeslint.

Dat de insteek van de boeken toch heel verschillend is, heeft te maken met de uiteenlopende uitgangspunten van de auteurs en de beschikbare bronnen. Om met dat laatste te beginnen, kastelenboeken berusten doorgaans op drie soorten bronnen: fysieke, papieren en mondelinge. De fysieke bronnen zijn (de overblijfselen van) het gebouw, de bijgebouwen, de tuinen en parken, de landerijen, het interieur, enzovoorts, aangevuld met archeologische vondsten. Op papier overgeleverd zijn onder meer boedelbeschrijvingen, verkoopakten, egodocumenten, historische prenten en oude foto's. Mondelinge bronnen zijn herinneringen van oud-bewoners, werknemers, omwonenden en andere betrokkenen. Lang niet van iedere locatie is uit elke categorie wat overgeleverd en wat er is, verschilt enorm in omvang, inhoud en betrouwbaarheid.

Welke bronnen zijn overgeleverd, is één ding. Nog van groter belang is van welke bronnen auteurs gebruikmaken. Dat wordt vooral bepaald door hun vraagstelling. Wat willen ze weten, waar zijn ze naar op zoek?

KASTEELBOEKEN

Het genre 'kasteelboeken' is in Nederland al meer dan anderhalve eeuw oud. Vanaf het midden van de negentiende eeuw komt de systematische studie naar kastelen en buitenplaatsen aarzelend op gang en verschijnen de eerste monografieën. Een van de oudste is *Geschiedkundige aantekeningen betrekkelijk het Slot Loevestein* uit 1840 van C.G. Boonzajer en J.G.W. Merkes van Gendt, die zich in het voorwoord alleen via hun initialen wilden bekendmaken. Het boekje met platen en kaarten houdt het midden tussen een verzameling anekdotes en een bronnenuitgave. Doel van de twee auteurs was het roemruchte vaderlands verleden te illustreren. Dat verleden is vooral de zestiende en zeventiende eeuw. Een hoofdrol is weggelegd voor Hugo de Groot en de tegenwoordig in de vergetelheid geraakte geuzenleider Herman de Ruijter. De laatste veroverde Loevestein in 1570 op

de Spanjaarden en kwam later om toen deze het kasteel weer innamen. Ondanks de kritiekloze manier waarop het vaderlands verleden als een serie grootse gebeurtenissen aan Loevestein wordt gehangen, is het boek in wetenschappelijk opzicht betrouwbaar. De auteurs hebben hun best gedaan alle archivalia en literatuur bij elkaar te brengen en ze maken uitvoerig gebruik van hun bronnen. Daarbij bieden ze soms zeer moderne castellologische inzichten. Vooruitgang in de wetenschap is dus relatief. Ook na de Tweede Wereldoorlog staat het nationale gevoel nog fier overeind. Dat zien we in het boek *Zoomvliet. Historie van een buitenhuis onder Bergen op Zoom en zijn bewoners* van F.A. Holleman. De auteur doet bijvoorbeeld zijn uiterste best een achttiende-eeuwse Oranjegezinde bewoner vrij te pleiten van een gewelddadige misdaad tegen een groep patriotten. Met de geschiedenis van het huis Zoomvliet heeft het allemaal niet veel te maken, daaraan is slechts een beperkt deel van het boek gewijd. De aandacht gaat vrijwel alleen uit naar de bewoners. Dat is ook zo in de uit 1971 stammende publicatie over het Bloemendaalse buiten Saxenburg, uitgegeven door de Historische Vereniging Haarlem en geschreven door de Haarlemse gemeentearchivaris Marie Nierhoff. Het boek is chronologisch opgebouwd en volgt de opeenvolgende bewoners en wat zij deden met Saxenburg. Het gaat over erfenissen, aankoop en verkoop van gronden, aanpassingen van het huis, en uiteindelijk afbraak.

Een boek als dat over Saxenburg stond aan het begin van een trend: lokale historische kringen die studies uitgaven over het verleden van de eigen omgeving. Vaak werden deze ingegeven door het verdwijnen van geliefde monumenten en andere *landmarks* of het opstellen van herbestemmingsplannen. Vanaf de jaren tachtig werd bovendien steeds meer aandacht geschonken aan de bouwhistorie. Dat was bijvoorbeeld het geval bij *Het kasteel van Egmond* uit 1998 van Arnold C.M. Burger. Hierbij speelden hoogleraren kastelenkunde Jaap Renaud en Hans Janssen een stimulerende rol. Zij namen vaak de archeologie en bouwhistorie als uitgangspunt. Het boek over Egmond richt zich sterk op de fysieke resten van het kasteel en biedt een breed scala van topografische tekeningen om de ontwikkeling van de bebouwing de reconstrueren.

CENTRALE VRAGEN

De hieronder besproken nieuwe monografieën passen in deze traditie. Er is nog steeds veel nadruk op de bewoners, waar mogelijk wordt aandacht besteed aan het gebouw. Nieuw is de aandacht voor de tuinen, parken en de rest van het landgoed. Neem de studie naar het Limburgse huis Geul door eigenaar en bewoner Alphons Tonino. Het boek is opgebouwd uit een aantal hoofdstukken per bewonende familie en heeft een apart deel over de bouwhistorie van het kasteel en de voorburcht, aangevuld met een hoofdstuk over de negentiende-eeuwse verbouwingen. Aan het geheel vooraf gaat een lange inleiding over de voorgeschiedenis van de locatie waarin maar liefst acht eeuwen de revue passeren.

De hoofdstukken over de eigenaren zijn een mengeling van genealogie, algemene geschiedenis en inkijkjes in de wederwaardigheden van het huis. De nadruk ligt daarbij op het eerste: uitgebreide beschrijvingen van geboorten, huwelijken, familie-relaties. De auteur gaat niet uit van een expliciete vraagstelling.

Dat zien we vaker in kasteelboeken. Vraagstellingen zijn weliswaar niet per se noodzakelijk, maar ze bieden wel een bruikbaar kader. Zonder een centrale vraag is het lastig om te bepalen wat er wel en wat niet in het boek 'hoort'. Daardoor blijven kasteelboeken vaak beschrijvende studies, waarbij de bronnen het verhaal sturen. Dat is goed zichtbaar in het boek van Jan Lohuis over het Overijsselse landgoed Eversberg, dat feitelijk niet meer is dan een bronnen-uitgave, ondanks de aan het meesterwerk van de grote achttiende-eeuwse historicus Edward Gibbons refererende titel *Opkomst en ondergang van landgoed de Eversberg*. Lohuis schrijft niet te streven naar een wetenschappelijke studie. Hij wil 'betrokkenen in dit gebied en andere geschiedenisliefebbers [...] laten meegenieten van wat zich hier in de afgelopen eeuwen afspeelde'. De analyse van de feiten en ook de synthese liggen dus op het bordje van de lezer. De waarschuwing dat de auteur niet wetenschappelijk te werk wilde gaan, zaait bovendien twijfel. Wat bedoelt hij daarmee?

De overige recente monografieën kennen evenmin een centrale vraagstelling. Ze beschrijven het 'leven'

van het huis en zijn omgeving, met wisselende nadruk op bewoners, gebouwen, omgeving en breder historisch kader. Kuiper en Cuperus kozen voor hun vuistdikke boek over de Friese Dekemastate expliciet als ondertitel: *Biografie van een landgoed*. Die term en – in meer algemene zin – het schrijven van een boek met een huis als 'hoofdpersoon', roept belangrijke vragen op: die naar *agency* en naar begrenzing.

Vraagstellingen zijn weliswaar niet per se noodzakelijk, maar ze bieden wel een bruikbaar kader

AGENCY EN BEGRENZING

Een aantal jaren geleden dook de term 'landschapsbiografie' op. Een dergelijke biografie poogt de 'levensloop' te schetsen van een bepaalde streek of regio, vergelijkbaar met een levensbeschrijving van een mens. Het idee is uitgewerkt door de Groningse hoogleraar Theo Spek vanuit de historische geografie, en vanuit de archeologie door Jan Kolen. Bij een biografie staat een mens centraal. Wat daarin beschreven wordt, is niet alleen de levensloop, maar ook de persoonlijkheid en de invloed daarvan op het beschreven leven.

Huis Geul in 2012.
Foto Albert Speelman

Heren in gesprek op de toegangsbrug bij Dekemastate in Jelsum tijdens een excursie van het Fries Genootschap. Links Pieter Albert Vincent baron van Harinxma thoe Slooten, die in 1909 zijn vader was opgevolgd als commissaris der Koningin in Friesland. Foto Charles Gombault; coll. Fries Fotoarchief/Tresoar, Leeuwarden

Mensen hebben namelijk *agency*, losjes te vertalen als 'handelingsbekwaamheid'. En die ontstaat vanuit bewustzijn en vrije wil. Van een landschap is dat lastig te beweren, dus is de aanduiding biografie daar wel op zijn plaats? De term 'agency' is geïntroduceerd vanuit de emancipatoire geschiedschrijving, die ruimte wil bieden aan marginale groepen, zoals slaafgemaakten. *Agency* richt zich op verlangens, keuzes, wensen en daden. Een landschap of een kasteel is vooral lijdend voorwerp: er wordt mee gedaan, het doet niet zelf. Kan deze aanpak dus wel worden toegepast op niet-handelende subjecten, zoals een landschap of een kasteel? Als de *agency* verdwijnt, blijft dan niet slechts een beschrijving van de fysieke veranderingen over, kortom, een 'gewone' geschiedenis? Een tweede begrip dat ik wil hanteren bij het beoordelen van kastelenboeken is 'begrenzing'. Wat rekenen de auteurs tot het bestudeerde kasteel of buiten, zowel materieel als immaterieel? Dit is van belang omdat niet alleen het 'ensembledenken' binnen de erfgoedsector al een paar decennia het overheersende paradigma is. Er speelt meer mee. Een kasteel of buitenplaats ligt in een landschap, een fysiek, maar ook mentaal en emotioneel landschap. Waar trekken de auteurs een grens, wat is relevant voor het verhaal van het kasteel of de buitenplaats? In de oudere kasteelliteratuur ligt de *agency* vooral bij de kasteelbewoners. De gehanteerde begrenzingen worden evenzeer bepaald door de sociale relaties en bezittingen van de eigenaren. Voor de hier besproken boeken geldt dit evenzeer; ook indirecte vragen naar *agency* van het ensemble ontbreken. In het boek van Tonino bijvoorbeeld wordt niet ingegaan op de invloed van het huis op de bewoners, naar de ervaren emoties en betekenissen. De begrenzing van de studie daarentegen is duidelijker: de heerlijkheid Geul. Toch worden ook andere bezittingen buiten Geul en sociale relaties ver over de Limburgse grenzen behandeld.

BUITEN VOOR BURGERS EN KUNSTENAARS

Annette van der Post en Henk van Veen schreven de geschiedenis van de Groningse Allersmaborg. Na een relatief korte periode als adellijke behuizing deed de borg dienst als buitenplaats voor burgerlijke families uit Groningen. Dat roept direct de vraag op naar begrenzing: als buitenplaats is de Allersmaborg een ruimtelijke pendant van een 'binnenplaats'. Hoe was de wisselwerking tussen het stadshuis van de familie in Groningen en hun Ezinger zomerverblijf? Het uitgangspunt van deze studie zijn heel duidelijk de bewoners. Er ontbreekt een specifiek aan het gebouw gewijd hoofdstuk; per eigenaar gaan de auteurs kort in op specifieke bouwkundige aanpassingen aan exterieur, interieur of directe omgeving. Wel behandelen ze de rol die het huis speelde in het leven van de eigenaren. Voor sommige eigenaren was de Allersmaborg vooral een plek om ontspannen de zomer door te brengen en de hectiek van werk en leven in de stad te ontvluchten. Voor anderen vormde de borg juist de basis voor een leven als plattelandsjonker, met de stad als tijdelijk verblijf. Dit zou je kunnen opvatten als 'passieve *agency*'. Het huis handelt niet zelf, maar heeft wel een 'passieve' invloed op de bewoners. In de twintigste eeuw is het huis niet langer in particulier bezit, maar wordt het door de gemeente verhuurd. Het is dan een vrijplaats voor kunstenaars. Opnieuw staan de bewoners centraal, al speelt het huis nu een rol als inspiratiebron voor de kunst. Wat me tijdens het lezen opviel, dit even terzijde, is dat hoe vrijgevochten de kunstenaars zich ook opstelden, zij het traditionele man-vrouwpatroon niet problematiseerden. De mannen wijdden zich geheel aan hun kunst en verweten de vrouwen dat ze zich met aardse zaken als eten, wassen en de moestuin bezighielden. Het idee zelf de handen uit de mouwen te steken was in deze tijd van vrijheid nog een stap te ver.

HUIS ALS LIJDEND VOORWERP

Gerard Leonards schreef een boek over het huis waarin hij al jaren een appartement bewoont, getiteld *Landgoed Villandry. Een pareltje in Nijmegen*.

De Allersmaborg bij Ezinge: een buiten voor burgerfamilies uit Groningen. Foto Netty Leistra

Je zou verwachten dat hij als bewoner wat meer inging op de *genius loci* van dat gebouw. Met de *genius loci* ('de geest van de plek'), wordt de sfeer, de aura, de gevoelswaarde van een locatie aangeduid. Een bewoner als auteur zou die sfeer een hoofdrol kunnen geven. Misschien was de *genius loci* zelfs een belangrijke drijfveer om hier te gaan wonen. De auteur besteedt daar echter weinig aandacht aan. De villa stamt weliswaar uit begin twintigste eeuw, maar uiterlijk, omvang en functie maken duidelijk dat het hier om een buitenplaats gaat. De bouwheer van Villandry was een planter uit Indië, die slechts kort van zijn nieuwe onderkomen kon genieten. De ontvoering van zijn dochter vormde aanleiding tot onfrisse geruchten over zijn levenswandel. Hij vertrok, het huis deed vervolgens decennialang dienst als tuberculoseherstellingsoord voor spoorwegpersoneel en is inmiddels herbestemd als appartementencomplex.

Hoewel de villa maar een korte tijd particuliere eigenaren kende, spelen die toch een hoofdrol in het boek. Van de bouwheer is ondanks zijn korte verblijf op het landgoed een pagina's tellende stamboom opgenomen. Misschien dat het leven van de elite toch het hoofdmotief voor dit soort boeken is, waarbij het huis slechts lijdend voorwerp is, een onderdeel van die levensstijl.

DECOR VAN LEEFWERELDEN

Aan het boek over kasteel Biljoen in Velp leverden meerdere deskundigen een bijdrage. Anders dan in de net genoemde boeken over Eversberg en Villandry is er hier dus niet één auteur die de lijn bepaalt. Dat is ook te merken: sommige bijdragen overlappen elkaar enigermate en ook is goed een verschil in stijl te bemerken, wat overigens niet storend is.

Misschien was de *genius loci* zelfs een belangrijke drijfveer om daar te gaan wonen.

Het boek volgt de traditionele indeling: het begint met chronologische hoofdstukken over de bewoners, zoals de Van Spaens, Van Hardenbroeks en Lüpsen. Het tweede deel bestaat uit meer 'technische' bijdragen, zoals over het interieur, de tuinaanleg en het landgoed. De hoofdstukken worden afgewisseld door korte thematische bijdragen, die soms bouwkundig van aard zijn en in andere gevallen iets vertellen over een gebeurtenis of een persoon.

Villandry dateert uit het begin van de vorige eeuw.
Foto Henk van Gaal

Ook hier bepaalt de bewoningsgeschiedenis de hoofdlijn van het boek en fungeert het huis vooral als uitdrukking en decor van de levensstijl van de bewoners. Sterker nog, het boek bevat flinke delen familiegeschiedenis die weinig directe relatie hebben met Biljoen. Ze bieden wel een kader dat mede verklaart hoe een specifieke familie met het huis omging. De ondertitel *Kasteel, bewoners, landgoed*, geeft de thematische opbouw weer, hoewel de lezer bijvoorbeeld de bouwkunde gefragmenteerd krijgt aangeboden.

Het is altijd een worsteling om de in elkaar grijpende thema's overzichtelijk te presenteren – ook al omdat de ontwikkelingstempo's van de onderdelen niet synchroon lopen. De gekozen begrenzing is gebaseerd op de omvang van het landgoed Biljoen, maar die wisselt steeds door aan- en verkopen. Nog lastiger is de immateriële afbakening: feitelijk is het de leefwereld van de eigenaren die dat bepaalt, of die nu van adel zijn of afkomstig uit de hoge burgerij.

LANGE DUUR EN FOCUS

Zoals hierboven al gesteld nemen Yme Kuiper en Sjoerd Cuperus als auteurs van *Dekema State Jelsum* het begrip 'landgoedbiografie' expliciet als uitgangspunt. In navolging van de Franse Annaleshistorici willen ze de *longue durée*, de 'lange duur' van de geschiedenis beschrijven. Die lange duur wordt over het algemeen begrepen als een inbedding van de menselijke geschiedenis in die van landschap en klimaat. Dat gebeurt al langer: veel landgoedgechiedenissen openen met een hoofdstuk over de historische geografie. De uitgave over het Haagse buiten Ockenburgh, onder redactie van Willem van

der Ham, begint zo'n 6500 jaar voor Christus en ruimt twee hoofdstukken in voor de historische geografie en de archeologie.

Daarmee vergeleken is de *longue durée* van Kuiper en Cuperus betrekkelijk, omdat hun verhaal in de middeleeuwen op gang komt (wat logisch is gezien de geschiedenis van Dekemastate). In plaats van een centrale vraag gebruiken zij een 'focus'. Deze richt zich op de mensen, hun relaties en hun materiële cultuur, in de vorm van microhistorie – een combinatie die we vaker zien, ook bij de Franse voorgangers. Dat wordt vooral pragmatisch ingegeven.

Een landgoed heeft geen 'natuurlijke' grenzen. Die worden bepaald door de handelingen of ervaringen van de eigenaar

Om de hoeveelheid informatie, mogelijke dwarsverbanden en invloeden enigermate overzichtelijk in kaart te brengen, is een geografische beperking een must. Voor een microhistorie is daarnaast van belang dat de gekozen locatie min of meer als autonoom gebied kan worden gezien. Voor een geïsoleerd Frans dorpje ligt dat meer voor de hand dan voor een buitenplaats. De naam alleen al geeft aan dat er nauwe banden zijn met de stad, en ook de eigenaren onderhouden vaak zowel economische als sociale relaties die zich over een veel groter gebied

Wandelaars bij de salon van Beekhuizen, dat tot 1930 tot Biljoen behoorde. Uitsnede van een ongedateerde tekening van Willem Uppink. Coll. Gelders Archief, Arnhem

dan buitenplaats en directe omgeving uitstrekken. Daardoor zijn er ook in deze studie, net als die over Geul, veel uitstapjes naar buiten, bijvoorbeeld vanwege de reizen die bewoners maken.

De studie over Ockenburgh is ingegeven door de dreigende teloorgang van het landgoed. De lokale bevolking kwam in actie om huis en omgeving een nieuwe, passende cultuurhistorische functie te geven. Onderdeel van dat initiatief was een boek dat de geschiedenis van de plek vastlegde. De auteurs beperken zich niet tot de oude buitenplaats, maar richten zich ook op de moderne geschiedenis van Ockenburgh als sportpark, hotel, jeugdherberg en vliegveld.

NOGMAALS AGENCY EN BEGRENZING

Het ontbreken van een centrale vraagstelling in bovenstaande boeken maakt dat motief en richting vaak lijken te ontbreken. Soms is de aanleiding voor publicatie een bedreiging, in het geval van Ockenburgh bijvoorbeeld, of dient het boek als legitimatie, zoals bij Geul. Het vullen van de kennislacune daar moet overtuigen tot de aanwijzing van Huys Geul tot complex beschermde buitenplaats. Steeds ligt de nadruk op de bewonersgeschiedenis, en als gevolg van de schaars beschikbare bronnen beperkt die zich nogal eens tot officiële handelingen als koop, verkoop en vererving. Egodocumenten zijn er veel minder en meestal vooral voor de negentiende en twintigste eeuw.

De *agency* blijft beperkt tot de bewoners. Huis en park zijn feitelijk uitdrukkingen van hun handelingsmacht. Dat zou misschien kunnen veranderen als egodocumenten boven water komen waarin iemand zijn of haar beleving van het landgoed, de invloed van huis en park op de eigen gemoedstoestand

en levensgeluk vastlegde. Dit is misschien geen 'actieve' *agency*, eerder een *genius loci* die op passieve wijze invloed uitoefent. Ook de begrenzing ligt grotendeels bij de mens: een landgoed heeft geen 'natuurlijke' grenzen. Die worden bepaald door de handelingen of ervaringen van de eigenaar. Daarmee is de biografie voor kastelenboeken eigenlijk een misplaatste term. Een kasteel, buitenplaats of landgoed is, anders dan een mens, geen handelend en natuurlijk wezen, maar een locatie. Een locatie waar een geschiedenis plaatsvindt waarvan het initiatief bij anderen ligt. Dat betekent dat de geschiedenis van kastelen en buitenplaatsen, en dat ligt voor de hand, de geschiedenis is van de bewoners en eigenaren. Studies waarin de *genius loci* centraal staat, zouden op een spannende manier iets nieuws kunnen toevoegen. Hier ligt een mooie uitdaging.

Fred Vogelzang

is historicus en als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Nederlandse Kastelenstichting

VERDER LEZEN

C. Gietman en J. Jas, red., *Biljoen. Kasteel, bewoners, landgoed* (Zwolle, 2020).

W. van der Ham, red., *Een kleyn paleis. De geschiedenis van de Haagse buitenplaats Ockenburgh* (Zutphen, 2020).

Y. Kuiper en S. Cuperus, *Dekema State Jelsum. Biografie van een landgoed* (Gorredijk, 2020).

G. Leonards, *Landgoed Villandry. Een pareltje in Nijmegen. Geschiedenis van een uniek landgoed, van buitenplaats tot herstellingsoord en appartementencomplex* (Nijmegen, [2020]).

J. Lohuis, *Opkomst en ondergang van landgoed de Eversberg* (Nijverdal, 2020).

A. van der Post en H. Th. van Veen, *Zeven eeuwen Allersmaborg* (Gorredijk, 2019).

A. Tonino, *Huys Geul. Een verdwenen Huys, een blijvend verhaal* (Geulle, 2020).

Kampeers op Ockenburgh in de zomer van 1959. Coll. Haags Gemeentearchief

Ambacht aan de wand De betovering van beschilderd behang t/m 12 september 2021 Westfries Museum, Hoorn

In de achttiende eeuw was het mode om kamers te decoreren met op behang geschilderde landschappen. Deze handbeschilderde behangsets bevatten vaak hele verhalen met verwijzingen naar de bewoners en hun huis. De tentoonstelling in Hoorn toont onder andere monumentale handbeschilderde behangsets uit de achttiende en negentiende eeuw en hedendaags werk van Snijder & Co, die het ambacht van het behangschilderen nieuw leven inbliezen.

wfm.nl/ambacht

Trage Tochten

Trage Tochten zijn wandelingen door natuur, boerenland en stad. Deze wandelroutes van 5 tot 22 km voeren zo veel mogelijk over onverharde paden. Er zijn al bijna veertig wandelingen rond kastelen en op landgoederen door het hele land.

wandelzoekpagina.nl; WandelZapp

Tuinen van De Wiersse t/m september Landgoed De Wiersse, Vorden

In het Achterhoekse coulisselandschap bevinden zich de betoverende tuinen van Landgoed de Wiersse. Hier ervaren bezoekers tuinkunst zoals ze die uit Engeland, Frankrijk of Italië kennen. De tuinen kenmerken zich door afwisseling van weidse uitzichten en romantische formaliteit. Rond de tuinen ligt 32 hectare landschapspark. De tuinen zijn iedere donderdag van 10 tot 15 uur te bezoeken en op een aantal zon- en feestdagen. Tickets zijn alleen online verkrijgbaar.

dewiersse.com

Kweken voor de toekomst 3 t/m 5 september 2021 Huis Bingerden, Angerlo

Op Bingerden wordt het belang van verduurzaming, zowel van de gebouwen als het land, al lang onderkend. Bingerden speelt een actieve rol in het project Soil4U, waarbij wordt gewerkt aan een gezonde bodem. Daarom is dit jaar 'Kweken voor de toekomst' het thema van de Kwekerijdagen. Deze dagen zijn de ideale gelegenheid om nationale en internationale kwekers, tuinboekenschrijvers en plantenliefhebbers te spreken, advies te vragen en onderling ervaringen uit te wisselen. Dagelijks zijn er lezingen, rondleidingen, workshops en demonstraties.

bingerden.com

Behangschilders Snijder & Co

Marie Cécile Thijs – Solo t/m 24 oktober 2021 Fraeylemaborg, Slochteren

Marie Cécile Thijs is al vanaf haar jeugd gefascineerd door fotografie, maar ze begon haar carrière als advocaat. Toen ze eind twintig was, ontdekte ze de camera opnieuw en enkele jaren later maakte ze de omme-zwaai naar een leven als fotograaf. Haar foto's doen qua licht- en kleurgebruik denken aan de zeventiende eeuw. De oude meesters in de schilderkunst zijn een belangrijke inspiratiebron. Tegelijkertijd is haar werk volstrekt eigentijds. Voor de serie *White Collar* (sinds 2009) fotografeerde Marie Cécile Thijs een authentieke zeventiende-eeuwse plooikraag uit de collectie van het Rijksmuseum in Amsterdam. De foto's van Thijs kunt u zien in het Koets-huis van de Fraeylemaborg; zestien werken zijn opgenomen in de historische inrichting van de borg zelf. Soms contrasteert en schuurt dat met het eeuwenoude interieur, maar vaker past het verbazend goed. fraeylemaborg.nl

Haagse Bluf Porselein 1776-1790 t/m 5 december 2021 Kunstmuseum, Den Haag

Sierlijk en kleurrijk porselein, gemerkt met een ooievaar: een staaltje Haagse bluf uit het einde van de achttiende eeuw. We weten inmiddels dat de decoraties wel zijn aange-bracht in de hofstad, maar dat het porselein zelf werd geïmporteerd uit onder andere het Duitse Ansbach en het Zuid-Nederlandse Doornik. Dat neemt niet weg dat het Haagse porselein destijds perfect aansloot op de internationale mode en erg geliefd was. Kenmerkend voor dit porselein zijn de sierlijke rococostijl, neoclassicistische Lodewijk XVI-elementen en decoraties in voorname-

lijk fuchsia en groen. De Rotterdamse firma Snijder & Co maakte speciaal voor deze tentoonstelling handbeschilderd behang, geïnspireerd op Haags porselein met de ooievaar als centraal middelpunt. kunstmuseum.nl/tentoonstellingen/haagse-bluf

Dertig tinten grijs van de Haagse School Museum Havezate Mensinge, Roden

Op Mensinge in Roden kunt u een expositie van dertig schilderijen van de Haagse School uit de periode 1860-1900 bezoeken. Er zijn in de havezate drie indrukwekkende tegel-tableaus, gemaakt rond 1900 door de Porceleyne Fles in Delft. Het gaat om afbeel-dingen van schilderijen van H.W. Mesdag, C. Springer en J.J. van de Sande Bakhuyzen met als thema's: dorpsgezicht, waterland-schap en kerk. De tegeltableaus zijn vermoedelijk door Mensinge-eigenaar Jan Wilmson Kymmell geschonken aan zijn zoon Coenraad, die zelf kunstschilder was. mensinge.nl/reis-door-de-tijd

Koekkoek op bezoek t/m 2 januari 2022 Kasteel Doorwerth

De schilders van de Romantiek aan de Nederlandse en Duitse zijde van de Rijn, Waal en Maas trokken vanuit de stad naar buiten om het platteland te herontdekken. Barend Cornelis Koekkoek, door tijdgenoten geroemd als 'prins der landschapsschilders', zette bewust de stap naar de provincie om daar de natuur en de bijzonderheden van de uiterwaarden van de Rijn, de stuwwallen uit de ijstijd, de aangrenzende bossen en de kastelen op het doek vast te leggen. Hij wilde het echte leven weergeven. In deze tentoon-stelling zijn hoogtepunten te zien uit de collectie van het B.C. Koekkoek-Haus te Kleef. Barend Cornelis Koekkoek vormt het

middelpunt, maar ook van zijn schilderende familieleden, tijdgenoten en leerlingen is werk te bewonderen. Om een paar namen te noemen: Johannes Warnardus Bilders, Willem Bodeman, Jacob Cremer, Louwrens Hanedoes, Johann Bernhard Klombeck, Hendrik Dirk Kruseman van Elten, Cornelis Lieste en Hendrik Lot. doorwerth.glk.nl/landschappen-kastelen/activiteiten-excursies/details/koekkoek-op-bezoek-1

Nieuwe audiotour op Duivenvoorde Kasteel Duivenvoorde, Voorschoten

Duivenvoorde opent de deuren met een bijzondere en gloednieuwe audiotour. Nazaten van de oorspronkelijke eigenaren vertellen over de hoogtepunten uit achthonderd jaar familiebewoning. Droom weg bij de verhalen over reizen, uitzonderlijke collecties boeken en wapens en zelfs een verboden liefde. Voor families is er een speciale familietour. Met een koffertje vol bijzondere spullen en leuke opdrachten in de hand gaan kinderen met deze 'doorgeef-tour' op pad door het kasteel. kasteelduivenvoorde.nl

Occa Ripperda 1 oktober 2021 – 30 september 2022 Museum Borg Nienoord, Midwolde

Vanaf 1 oktober kunt u op de Groningse borg Nienoord een tentoonstelling bezoeken die is gewijd aan een bijzondere vrouw: Occa Johanna Ripperda. Zij werd in 1619 geboren op de borg te Farmsum en overleed aan het hof te Stockholm. De persoonlijke archieven en vooral haar ruim duizend recepten tellende kookboek geven een andere blik op de leef-wereld en cultuur van de plattelandsadel in Noord-Nederland in de Gouden Eeuw. landgoednienoord.nl

Kennis

NKS zet nieuwe koers in

Begin 2020 maakte de Nederlandse Kastelenstichting bekend dat het bestuur vanaf 2021 een nieuwe koers zou inslaan. De NKS zal zich de komende jaren stapsgewijs ontwikkelen van kenniscentrum tot een onafhankelijke pleitbezorger voor kastelen en buiten-plaatsen, een verbinder die zich in samen-werking met anderen inzet voor het behoud van kastelen en buitenplaatsen, historische interieurs en het omliggende historische groen. Niet alleen richt de NKS zich op sectorbrede dossiers als verdroging, bouw-plannen, successie en fiscale problematiek, ook zet ze zich vanzelfsprekend in voor de bescherming van individuele kastelen en buitenplaatsen. De NKS gaat daartoe in gesprek met partijen als overheden, particu-lieren en projectontwikkelaars die betrokken zijn bij plannen die betrekking hebben op kastelen en buitenplaatsen. Sinds 1 april is Robert Quarles van Ufford voorzitter van de NKS. Op 28 april ondertekende hij samen met Max Schimmelpenninck de akte van oprichting voor de Stichting Dag van het Kasteel. Met de oprichting van deze zelfstan-dige stichting gaat het landelijke evenement een volgende fase in. Het nieuwe bestuur bestaat uit voorzitter Nathalie van Verschuer, penningmeester Hidde van Kersen en secre-taris Marit Berends. Heidi van Limburg Stirum nam op 30 juni afscheid als directeur van de NKS. Zij blijft betrokken bij kastelen en buiten-plaatsen als zelfstandig erfgoedadviseur, als producent voor de Dag van het Kasteel en als redacteur bij *Het Buiten*.

| kastelen.nl

De Buytensaelen van Middachten

1, 15, 22, 20 AUGUSTUS
KASTEEL MIDDACHTEN, DE STEEG

De tuinen van Kasteel Middachten liggen er als altijd prachtig bij. Een nieuwe audiotour neemt bezoekers mee door de 'Buytensaelen' van Middachten, om zo de vele mooie plekken, bijzondere planten en historische verhalen te ontdekken van dit landgoed, dat al acht eeuwen familiebezit is. In de loop van die eeuwen zijn de tuinen door bewoners in stijl en smaak aangepast. Uit bijna elke periode zijn daar nu nog elementen van te zien op Middachten: van de formele tuinen uit 1700 tot de Engelse landschapstuinen en de restauratie begin jaren 1980. Dit voorjaar kreeg Middachten twee moderne bronzen beelden van Arthur Spronken in bruikleen. Ze sieren nu de tuinen. Op de zondagen 1, 15, 22 en 29 augustus geven specialisten op Middachten lezingen over de boeiende tuingeschiedenis van Middachten. Iedere zondag heeft een eigen thema: prenten uit de tijd van de formele Franse tuinstijl, de invloed van botanicus Philip Franz von Siebold, de verlandschappelijking van de tuin in de negentiende eeuw en het recentere restauratieprogramma. De kosten voor het bijwonen van de lezingen bedragen € 15,- per lezing (inclusief entree voor de tuinen). De lezingen beginnen om 14 uur. In verband met de beperkte capaciteit worden aanmeldingen op volgorde van binnenkomst behandeld.

| Aanmelden via info@middachten.nl (tot drie dagen voor de lezingdatum). middachten.nl

Toekomstbestendige Buitenplaatslandschappen in Gelderland

In het project KaDer (Karakteristiek Duurzaam Erfgoed) werkt de TU Delft intensief samen met de Provincie Gelderland om erfgoed een prominente rol te geven bij maatschappelijke opgaven als klimaatadaptatie en verduur-zaming. In het deelproject Landschap staat de duurzame ontwikkeling van buitenplaatsen en landgoederen centraal. Door middel van een gebiedsgerichte aanpak en ruimtelijk ontwerp worden waterbeheer, biodiversiteit, landschapsontwikkeling en toerisme integraal bekeken. Later dit jaar verschijnt een ontwerp-atlas met de uitkomsten.

| erfgoedalliantie.nl/kader

Platform kastelen en buitenplaatsen

1 OKTOBER 2021
RIJKSDIENST VOOR HET
CULTUREEL ERFGOED,
AMERSFOORT

De volgende bijeenkomst van het Platform kastelen en buitenplaatsen vindt op vrijdagmiddag 1 oktober 2021 plaats bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort.

| Nadere informatie: cultureelerfgoed.nl/actueel/agenda

Nieuwe podcasts

Op een prettige manier kennis opdoen tijdens het wandelen, fietsen of thuiswerken. Dat is een van de aantrekkelijke kanten van het beluisteren van een podcast. Podcasts zijn via meerdere streamingsdiensten te beschikbaar. De podcast *Verborgen in het volle zicht* van Simon Heijmans in opdracht van de Erfgoed Deal behandelt projecten waarin erfgoed een betekenisvolle en cruciale rol speelt. *Groot-spraak: Hugo de Groot* gaat over de beroemde rechtsgeleerde die vierhonderd jaar geleden in een boekenkast uit Loevestein ontsnapte. Een interessante Engelstalige podcast is het *Garden History Project* over tuinhistorie en historische landschappen. Ook het beluiste-ren meer dan waard: de langlopende serie van de National Trust en *Duchess*. In *Duchess* vertelt Emma Manners, Duchess of Rutland, over haar voorgangers in de grote historische huizen in Engeland.

Teun op weg naar Huis Bergh

Uitzicht op het Muider slot vanuit de tuin

Even uitrusten op een bankje na het bezoeken van de tentoonstelling Torenolop De Haar

We mogen weer

De kasteeldeuren zijn weer open. Na maanden stilte bruist het deze zomer als vanouds op onze kastelen en buitenplaatsen. Eindelijk kunnen we de exposities bezoeken waar ze zo lang naar uitkeken, kunnen we meedoen met de activiteiten waar we ons al een tijd op verheugden. We mogen weer.

Historicus Redmer Alma en studenten op Nienoord

Picknick in de tuin van Slot Zuylen

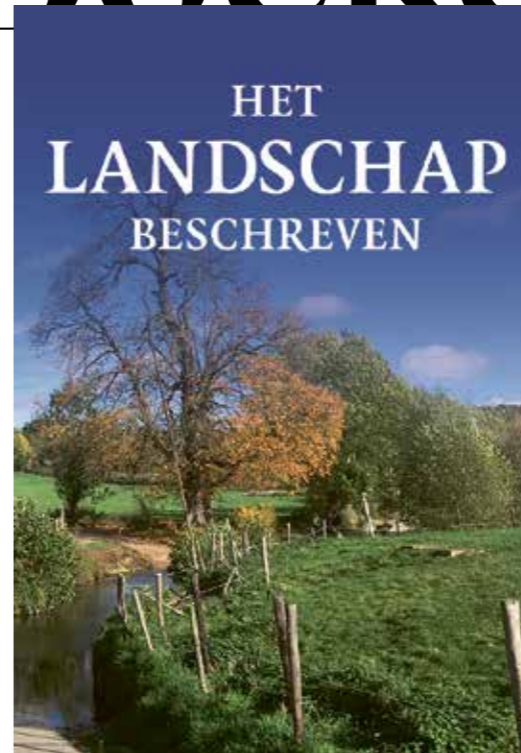

Kijken hoe kasteel Heeswijk in elkaar zit

In Arcen bezoek je niet alleen de kasteeltuinen maar ook het kasteel

Boeken

Landschapsduider Hans Renes gehuldigd

Professor Hans Renes gaat met emeritaat. Het liber amicorum *Het landschap beschreven*, aangeboden door liefst 32 (naaste) collega's, is een welverdiend huldeblijk voor een uiterst productieve en bescheiden geleerde. Misschien oogt het laatste woord voor jonge lezers wat archaisch. Toch is de kwalificatie 'geleerde' in dit geval zeer *to the point*. In Renes schuilt eerder de belezen veldwerker dan de vergadertijger en netwerker die vooral via social media aan de weg timmert. In een goed gelijkend portret, dat de bundel opent, roemen Henk Baas en Michiel Purmer terecht zijn intellectuele bescheidenheid en zijn gave van het woord. Ook andere collega's doen dat in de bundel.

Hoe productief Hans Renes vele decennia is geweest, laat zijn bibliografie achter in het boek zien. In vogelvluchtperspectief ziet de loopbaan van de in het dorp Leusden geboren emeritus er als volgt uit. Hij studeerde in 1979 af in Wageningen als historisch geograaf, met als groot bijvak agrarische geschiedenis. Vervolgens werkte hij als empirisch onderzoeker mee aan een nieuwe typologie van het Nederlandse cultuurlandschap. Het werden er elf, opgenomen in de 50e editie van de *Bosatlas*. Dit alles gebeurde in het Wageningen van de jaren tachtig. Vijftien jaar lang zou Renes bij de Stichting voor Bodemkartering (later Alterra geheten) werken en zo het toegepaste historisch-geografisch onderzoek in de vingers krijgen. Provincies wilden uitgebreide streekplaninventarisaties (die zijn inmiddels landschapsbiografieën gaan heten). Hans Renes bediende West-Brabant en heel Limburg. Er zit dan ook veel Limburg in deze bundel en de omslag toont Renes' geliefde Mamelis in Zuid-Limburg.

We maken een sprongetje. Hans Renes' onderzoek resulteerde in 1997 in een proefschrift over het landschap van Noord- en Midden-Limburg. In de jaren daarna werd Renes reflexiever

en theoretischer, maar steeds op gezonde empirische basis, en raakte hij, net als andere historisch-geografen in binnen- en vooral buitenland, in de ban van de *cultural turn* in de gamma-wetenschappen en humaniora. Hij werd docent aan de universiteit van Utrecht en vervolgens in 2010 hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Nog altijd is hij een drijvende kracht bij het *Tijdschrift voor Historische Geografie* en een tikje anglofiel en romantisch van inborst. Niet voor niets was de klassieker *The Making of the English Landscape* van W.G. Hoskins zijn lijfboek. Basisdrive van Renes is steeds zijn liefde voor het historisch landschap. Maar hoe kan je dat landschap met diepgang bestuderen? En dan verschijnt een wenkend licht aan de horizon: de landschapsbiografie. In het allerlaatste artikel in deze erebundel, geschreven door Eric Luiten, is dat perspectief treffend verwoord: 'In de biografische benadering wordt het landschap niet beschouwd als de ondergrond of het decor van het menselijk handelen, maar als de historisch gegroeide en betekenisvolle leefwereld van mensen.' Het draait dus om cultuur. Boeren en ververs, bijvoorbeeld, worden 'auteurs' en de lange termijngeschiedenis van een landschap blijkt uit verschillende lagen te bestaan. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat lang niet alle bijdragen in de bundel echt vanuit dit perspectief zijn geschreven, maar een flink aantal toch wel. Samen met Jan Kolen kan Hans Renes als de Nederlandse uitvinder van de landschapsbiografie worden beschouwd. In dat licht bezien had de titel van deze fraaie bundel misschien beter *Het landschap geduid* dan *Het landschap beschreven* kunnen zijn.

Waarom is het werk van Hans Renes juist belangrijk voor de studie van de wereld van de kastelen, buitenplaatsen en landgoederen in heden en verleden? Het antwoord moet hier – helaas – kort zijn: omdat zijn werk van *visie* getuigt, zowel op erfgoed als landschap, ook op de toekomst ervan. Renes is geen overheden- of erfgoedorganisaties-fluisteraar; hij is een internationale geleerde met flair. Hij kan in woord en geschrift heel kritisch uit de hoek komen. Wat wil je, als jongeman was hij al in de ban van Amnesty International, nu kraakt hij lichtvoetig falend overheidsbeleid als het gaat om de bescherming van historisch cultuurlandschap. Het valt te hopen dat de jeugd de fakkel verder draagt in de landschapsbiografie en de culturele (inclusief historische) geografie, en waakzaam blijft. Aandoenlijk zijn de foto's in het boek van Hans in veldwerktui in zijn bibliotheek, maar dit moet die jeugd goed begrijpen: met praten en vergaderen alleen is het landschap niet gered, blijf onderzoeken én schrijven daarover. Dát is in de ware geest van Hans Renes.

Jaap Evert Abrahamse, e.a., red., *Het landschap beschreven. Historisch-geografische opstellen voor Hans Renes*. Hilversum: Verloren 2021; ill., 336 pag.

Yme Kuiper

is emeritus hoogleraar Historische buitenplaatsen en landgoederen en bijzondere leerstoel Historische antropologie van religie, Rijksuniversiteit Groningen

Mamelis in Zuid-Limburg is de favoriete plek van Hans Renes. Foto Frits Schmitz

Familie-schaamte

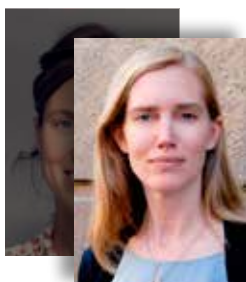
De plek waar Audrey Hepburn in 1993 stierf, lag hemelsbreed nog geen zeventig kilometer van die van Belle van Zuylen. Niet in Nederland waar ze net als Belle haar *formative years* doorbracht, maar in Zwitserland. Beide vrouwen zijn nog steeds vermaard, reden om te verwachten dat hun Nederlandse wortels hier gretig worden uitgevent. Maar deze *grandes dames* laten zich niet makkelijk claimen: Audrey Hepburns films waren Engelstalig, alleen in haar allereerste film-optreden spreekt ze wat zinnig Nederlands. Belle van Zuylen schreef bijna haar hele werk in het Frans. De meest in het oog springende overeenkomst tussen de twee vrouwen is hun adellijke achtergrond. Belle van Zuylen stamde uit de familie Van Tuyll van Serooskerken, Audrey Hepburns moeder was een barones Van Heemstra. Alle twee brachten ze hun jeugd jaren deels door op landgoederen: Belle op Slot Zuylen, Audrey Hepburn bij haar grootvader op Zypendaal. Afgezien van hun wortels, internationale oriëntatie en Zwitserse eindstation lijken vergelijkingen tussen de achttiende-eeuwse *dame des lettres* en twintigste-eeuwse Hollywood-ster mank te gaan. Toch hadden ze meer gemeenschappelijk. Ze leden beiden onder familieschaamte.

Pas met de publicatie in 2019 van Robert Matzens studie naar Hepburns Nederlandse oorlogsjaren, is meer duidelijk geworden over de nationaalsocialistische sympathieën van haar ouders. Ze waren lid van de *British Union of Fascists* en bezochten in 1935 de *Reichsparteitag* in Neurenberg. Na hun scheiding bracht Hepburns vader de oorlog door in een Engelse gevangenis, haar moeder omringde zich (zeker tot halverwege 1942) met hooggeplaatste Duitsers. Na de oorlog startte een onderzoek naar Ella van Heemstra's pro-Duitse houding. Vrijpraak volgde pas in 1949.

In de vele biografieën over Hepburn stond juist steeds haar eigen, kleinschalige verzetswerk centraal. Het Airborne Museum Hartenstein in Oosterbeek concludeerde in 2016 dat er geen bewijs was voor deze verzetsdaden. Matzen oordeelde milder. Toen Velp bij Arnhem in 1944-1945 in de frontlinie lag, boden Hepburn, haar moeder, grootvader en tante onderdak aan vluchtelingen. Ze hielden een Britse paratrooper schuil in de kelder en Audrey hielp in het ziekenhuis van Velp, een brandhaard van verzet.

Familieschaamte heeft ongetwijfeld ook in de biografie van Belle van Zuylen een rol gespeeld. Haar kritiek op de adel – een rode draad in haar oeuvre – is altijd verklaard vanuit de standsrestricties waarmee ze als vrouw te maken kreeg en vanuit haar afkeer van de jacht en andere 'oppervlakkige bezigheden'. Maar wellicht speelde er nog wat anders. Wist ze misschien van de twijfel die bestond over de adeldom van haar voorouders? Indrukwekkende jachtaferelen op wandtapijten in Slot Zuylen, een zorgvuldig geënceneerde reeks van voorvadersportretten en een zogenaamd oud grafmonument in Bergen op Zoom moesten de afstammingspretenties van de Van Tuylls kracht bij zetten. Achter hun rug om werd er – zeker in de zeventiende eeuw – gefluisterd dat hun edele afkomst fictie was.

Zowel Belle van Zuylen als Audrey Hepburn stierven op relatief bescheiden buitens: de eerste op het landgoed van haar man vlakbij Neuchâtel, de tweede bewoonde een achttiende-eeuws huis vlakbij het Meer van Genève dat het midden hield tussen een grote boerderij en een klein landhuis. Ze waren druk met tuinieren en dieren (vooral met honden), en bleven zo hun adellijke achtergrond verrassend trouw. Met het familiegeheugen gingen ze intussen heel anders om. Belle van Zuylen bouwde een oeuvre rond haar kritiek op geboorteprievileges en ongelijkheid. Audrey Hepburn daarentegen sloeg het aanbod voor de filmrol van Anne Frank af. Zelfs de aansporingen van Otto Frank konden haar niet op andere gedachten brengen – naar eigen zeggen omdat ze de confrontatie met de verschrikkingen van de oorlog en het lot van Anne Frank niet aankon. Vermoedelijk speelden schaamte en de angst dat zorgvuldig verholde familiegeheimen aan het licht zouden komen een minstens zo belangrijke rol.

Hanneke Ronnes

en Claartje Wesselink zijn bijzonder hoogleraar respectievelijk universitair docent Historische buitenplaatsen en landgoederen aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij schrijven om de beurt een column in *Het Buiten*